

Bønder og binæringer

af Bjarne Stoklund

Hvad er en bonde?

I den tværfaglige diskussion om bondebruget, som navnlig blev ført i 70'erne og 80'erne af sociologer og antropologer, blev der gjort en række forsøg på at definere den traditionelle bonde (internationalt kaldt "peasant") og modstille ham en moderne bondetype, en "farmer". Fælles for disse definitioner er bl.a., at en "peasant" opfattes som en agerdyrker med en høj grad af selvforsyning, som afleverer sin overskudsproduktion til jordejeren, mens en "farmer" har en selvstændig, markedsorienteret vareproduktion.

Forskere, som har studeret det ældre danske bondesamfund har sjældent eller aldrig direkte defineret begrebet bonde, men i stedet har de gennem deres studier indirekte afsløret, hvordan de opfattede det studerede fænomen. På den måde fremtræder – i hvert fald i de lidt ældre studier – en markant forskel mellem to kategorier af fagfolk, som har tradition for at

studere bondesamfundet: landbohistorikerne og etnologerne.

Landbohistorikerne har først og fremmest beskæftiget sig med bonden som landbruger og som den fæstebonde, som gennem landboreformernes frigørelse udviklede sig til "en ny tids bonde". De fandt ham navnlig på de østdanske privatgodser, i Jeppe på Bjærgets domæne. Det var den typiske danske (fæste)bonde, de søgte her, og derved kom de i nogen grad til at skrive landbohistorie med østdansk slagside.

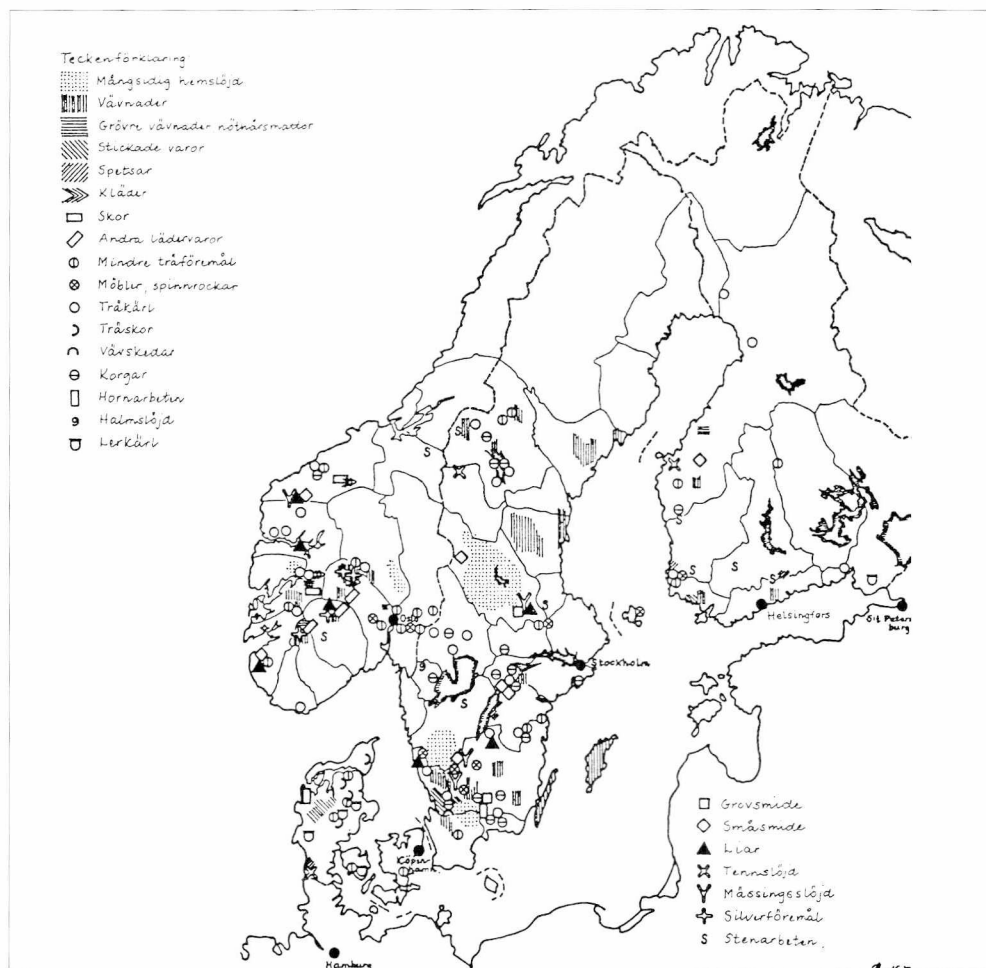
Etnologerne styrede til gengæld mod den modsatte grøft. De var ikke primært interesseret i det almene, det typiske, men søgte snarere mod det afvigende, det særprægede. De har i modsætning til historikerne været meget optaget af de regionale forskelle i dansk bondekultur. De studerede hede-bøndernes kultur, og de skrev om bønder i kystegnene, hvor fiskeri og søfart var langt vigtigere end landbruget.

Bjarne Stoklund (f. 1928), professor em. i Europæisk Etnologi ved Københavns Universitet. Har skrevet *Bondegård og byggeskik før 1850* (1969), *Huset og skoven* (1980), *Arbejde og kønsroller på Læsø ca. 1200-1900* (1988), *Det færøske hus i kulturhistorisk belysning* (1976) samt en række artikler om etnologiske og kulturhistoriske emner i danske og udenlandske tidsskrifter. Redaktør og medforfatter af *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale* (1999). Redigerer det internationale tidsskrift *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology*.

En af de få, som har anskuet skandinavisk bondekultur som en helhed, og som har anlagt et teoretisk perspektiv på den, er den svenske etnolog Orvar Löfgren. I en artikel om "Peasant Ecotypes" gør han opmærksom på, at skandinaviske bønder passer me-

get dårligt ind i de internationale "peasant"-definitioner, og at de snarere må karakteriseres som "jack-of-all-trades" end som landbrugere (Löfgren 1976).

Passer denne karakteristik nu også

Kort over "husflidsregioner" i Norden. Efter Rosander 1980.

på det mere kontinentale Danmark? Ja, siger etnologen Göran Rosander, som har indføjet nogle af de vigtigste danske lokale produktioner på en kortskitse over "slöjddregioner" ved 1800-tallets midte, som ledsager hans lille bog om *Gårdfarihandel i Norden* (Rosander 1980: 28; se kortet s. 9). Nej, mener historikeren Anna Tranberg, når hun i en artikel i *Bol og By* bl.a. skriver: "Mens for eksempel Danmark i det vesentlige bare havde jord, disponerte Norge i tillegg over utmark, fjell, skog, elver, fosser og fiskeriet" (Tranberg 1997).

Dette forenkledede billede af danske bønders ressourcer holder imidlertid ikke stik, når det drejer sig om forholdene før de store landboreformer. Også Danmark er omgivet af hav, ja, har en kystlinje, som er betydeligt længere end den norske i forhold til landets areal. Havet var fiskerigt og til at sejle på – og sejlet blev der, også af de danske bønder. I Jylland var der vidtstrakte, udyrkede hedearealer, og østpå var der skove. De var bestemt ikke så imponerende som de norske; Danmark tog skridtet fra tømmereksport til tømmerimport allerede på overgangen mellem middelalder og nyere tid. Men skovene var omfattende nok til, at deres ressourcer blev bestemmende for bøndernes økonomiske profil mange steder i Østjylland og på Øerne.

Også danske bønder var tidligere i stor udstrækning "jack-of-all-trades", som vi skal se i det følgende. Og de

passer kun dårligt ind i det traditionelle billede af den selvforsynende bonde uden overskudsproduktion til afsætning. Overskuddet kunne stamme fra landbruget, men meget ofte var det resultatet af de ikke-agrarer produktioner, som vi plejer at kalde "binæringer".

Hvis vi vil definere den forindustrielle danske bonde, må det da snarere blive noget i retning af følgende: En bonde er én, der har ejendoms- eller brugsretten til et areal, hvis ressourcer han udnytter, dels til forbrug i egen husholdning, dels til afsætning i forarbejdet eller uforarbejdet form.

Begreberne binæring og husflid

Der er to betegnelser, som traditionelt bruges, når man refererer til bondeaktiviteter, der ikke kan klassificeres som landbrug: *Binæringer* og *husflid*. Begge betegnelser har vi ret kritikløst overtaget fra de landøkonomiske forfattere, som i slutningen af det 18. og første halvdel af det 19. århundrede beskrev landbruget i de forskellige egne af Danmark i et forsøg på at lægge grunden til et mere moderne og tidssvarende landbrug. Deres fremstilling er ofte stærkt farvet af det ideologiske udgangspunkt og den politiske målsætning, men samtidig er de i mange tilfælde vore bedste kilder til viden om bøndernes ikke-agrarer aktiviteter.

Lad os først se på begrebet *husflid*. I starten synes ordet at have en rela-

tivt neutral betydning af (ihærdig) syssel, som foregår i hjemmet i modsætning til det, som foregår på en fabrik, og som med et parallelt ord kan kaldes *fabrikflid*. Flid optræder i begyndelsen af 1800-tallet også i sammensætningen kunstflid. Kunstflid blev senere kaldt kunstindustri, og det kan minde os om, at ordene *flid* og *industri* oprindeligt har samme betydningsindhold.

Men ordet husflid får tidligt en stærkt positiv ladning. Husfliden var noget rosværdigt; det var noget, som husbonden og hans husstand foretog sig sammen i de lange vinteraftener i tællepråsens skær, i stedet for at hendrive tiden med lediggang, tobaksrøgen eller brændevinsdrikkeri. At fremme husflid blev et moralsk anliggende, som lå mange af de landøkonomiske forfattere stærkt på sinde. Husfliden var ubetinget fortjenstfuld, så længe man fremstillede brugsgenstande til gårdens eget brug i stedet for at købe dem af andre.

Men husfliden kunne også udvikle sig til noget mere problematisk, hvis den fik karakter af *salgshusflid*, d. v. s. hvis de fremstillede produkter ikke var til eget brug, men til salg til andre på markeder eller lignende. Så blev den nemlig til en aktivitet, der kunne stjæle tiden og opmærksomheden fra det egentlige: agerbruget. Noget helt andet var det, når husmænd forbedrede deres sparsomme indtjening gennem salg af sådanne produkter.

Disse ideer omkring husfliden og dens rolle blev videreført og videreudviklet af Dansk Husflidsselskab, som blev stiftet i 1873. Det er i stor udstrækning denne husflidsbevægelse, som havde såvel et socialt som et kulturbevarende sigte, der har været bestemmende for de konnotationer, som i dag knytter sig til ordene husflid og husflidsarbejde (Hess 1983).

Noget mindre ideologisk farvede er ordene *binæring* og *bierhverv*. De er imidlertid udtryk for en hovedidé hos de landøkonomiske forfattere, nemlig at eventuelle ikke-agrare beskæftigelser ubetinget måtte være underordnet landbruget, bondens hovednæring. Når en sådan alternativ beskæftigelse stjal for meget af bondens opmærksomhed og af hans arbejdstid, ja, måske endog fik en plads, som om den var hans hovederhverv, da var der – mente forfatterne – grund til at slå alarm og gribe til reformer.

For en senere tid, som har fortsat med at bruge begreberne, opfattes de selvfølgelig som mere neutrale betegnelser. Men ordene i sig selv kan være med til at tilsløre, at det drejede sig om økonomiske aktiviteter, som ofte vejede langt tungere end landbruget i den sammensatte bondeøkonomi, som i reglen udgjorde den forindustrielle bondes eksistensgrundlag.

Bør vi da ikke skrotte disse gamle betegnelser til fordel for nogle nye og bedre? Det har mange ment, og der

mangler ikke forslag til afløsere. Den svenske etnolog Börje Hanssen har foreslået, at man går over til at tale om håndværk, uanset om det udøves af en lavsorganiseret håndværker eller en gårdbruger, og dermed opgive det belastede ord "hemslöjd" (husflid) (Hanssen 1952: 155). Argumentationen er overbevisende, men resultatet rejser straks nye terminologiske problemer, hvis man vil kunne holde helt forskellige erhvervsgrupper adskilt.

Binæring har været foreslået udskiftet med bl.a. "alternativerhverv" (f.eks. Jørgensen 1973), "ikke-agrarer erhverv" (se Linda Klitmøllers artikel) og "protoindustri" (se Mette Guldbergs artikel). Det sidste forslag vil blive diskuteret nærmere i det følgende.

Carsten Hess, som i en upubliceret magisterafhandling har analyseret brugen af begreberne husflid og binæring, foreslår begge begreber fastholdt, men med en præcis definition, der for binæring lyder: "Ved binæring i forbindelse med før-industrielle bondesamfund forstås nogle ikke-landbrugsmæssige erhvervsgrene (indkomstkilder), hvis produkter eller tjenesteydelser afsættes uden for husstanden, og hvis udøvere normalt driver et større eller mindre jordbrug" (Hess 1976: 13).

Han har dog selv til denne definition bl.a. den kommentar, at der for tidens bønder antagelig har gået en vigtigere grænse mellem selvforsyningssektoren

og betalingssektoren end mellem agrare og ikke agrare aktiviteter (Hess 1976: 64). Han gør endvidere opmærksom på, at det tidlige 1800-tals brug af binæring/bierhverv ikke har haft helt samme betydningsindhold, som vi lægger i ordene. Når man tidligere talte om binæring, så gik det ikke på den betydning, den pågældende aktivitet havde for den enkelte udøver, men på at disse erhverv generelt var underordnet landbruget som landets absolutte hovederhverv (Hess 1976: 18).

Selv vil jeg tilføje, at de ikke-agrarer næringer i ældre tid i det hele taget kun er mulige på landet som led i en sammensat bondeøkonomi. I princippet er alle økonomiske aktiviteter på landet frem til næringsloven af 1857 bundet til jorden og finder sted med gården eller husmandsstedet som basis, økonomisk såvel som juridisk.

Mit argument for at fastholde det gamle begreb "binæring" vil da være, at det tydeligt markerer, at det drejer sig om fænomener, der indgår i den sammensatte bondeøkonomi, som var karakteristisk for landbosamfundet før de store reformer.

Binæringer i Danmark. En oversigt

De regionale variationer i det førindustrielle Danmark var overraskende store, når man betænker landets beskedne udstrækning. De spændte fra korndyrkende bønder på landets højst

boniterede jorder mellem København og Køge til klitbønder i det barske Vestjylland, som måtte hente væsentlige dele af deres indtægter fra havet. Geografisk faldt landet i to hoveddele med isens sidste stilstandslinje langs den jyske højderyg som skel. Øst for den har vi de unge, frugtbare morænejorder, og vest for grænsen de sandede, ufrugtbare smeltevandssletter og bakkeøerne med deres gamle, udvaskede morænejord. Men her fandtes også længst ude mod sydvest den fede græsning i marsken langs vadehavet med udløbere op til Ringkøbing fjord.

Også økonomisk er der imidlertid en øst-vest forskel. Mod vest er der gammel tradition for en handelsmæssig orientering mod Hamburg og Nederlandene; mod øst søgte man i stedet mod Østersøen, og efter enevældens indførelse blev København i stigende grad en afsætningsmagnet. Med disse få sætninger har jeg understreget nogle af de faktorer, som har været bestemmende for fordelingen af binæringerne på landkortet.¹

I hver af de to geografiske halvdele af Danmark kan vi lidt forenklet operere med to typer af bondeøkonomi eller "økotyper" (Stoklund 1976). Mod vest har vi hedeboender og marskboender, mod øst sletteboender og skovboender. De havde meget forskellige ressourcer til rådighed og har derfor fra gammel tid stået i en art symbiotisk forhold til hinanden. Det var sletteboenderne og

marskboenderne, der havde de bedste muligheder for at drive landbrug og dermed skaffe sig et overskud inden for "modernæringen". Hedeboenderne og skovboenderne var derimod henvist til at udnytte andre ressourcer inden for deres respektive "bygder". Det er altså navnlig her, man finder de ikke-agrarere næringer. Egentlig bør man indføje en femte "økotype", en kystbonde, som imidlertid kommer til at overlappe de andre inddelinger. For kystbonden var i reglen udnyttelsen af havets ressourcer og muligheder det vigtigste (jf. inddelingen af Danmark i bygder i Møller og Porsmose 1997).²

Nu bør man ikke lade sig forlede til at tro, at hvor vi har en givet ressource, der får vi automatisk en bestemt næring. Der er mange andre ting, der spiller ind, først og fremmest afsætningsmulighederne. En stor tørvepose får først en egentlig værdi, når f.eks. en nærliggende købstad åbner sig som aftager af tørvene. Det var den mulighed, som "tørveboenderne" i Københavns Vestegn havde opdaget. København var i øvrigt omgivet af landsbyer, som havde fundet hver deres "niche" i forsyningen af storbyen (Holger Rasmussen 1963).

I enkelte tilfælde var en binæring etableret i kraft af et personligt initiativ. Det var tilfældet med fremstillingen af hornskeer i Nees syd for Lemvig, skal man tro den lokale tradition, som vil vide, at en navngiven person

bragte ideen med fra "prisonen" i England efter Napoleonskrigene. I starten har man vel benyttet lokalt hornmateriale, men i glansperioden ved slutningen af 1800-tallet brugte man store, importerede oksehorn fra USA (Damgaard 1983). Der er andre eksempler fra slutningen af forrige århundrede på, at råmaterialet til en binæring er kommet udefra, f.eks. i nogle af bindeegnene. Det gælder også, som vi skal se, i nogle af skovlovringsbyerne på Silkeborg-egnen.

Et eksempel på en binæring helt uden basis i lokale ressourcer er fremstillingen af kniplinger i det vestlige Slesvig, hvor både tråden og modellerne blev tilført udefra. Knipleriet kan imidlertid ikke sidestilles med de egentlige binæringer. For det første har det aldrig beskæftiget andre end husmandskvinderne, og for det andet var det organiseret efter et "forlagssystem" som det, der spillede en stor rolle andre steder i Europa (Schoubye 1968).

Det gælder dog om langt hovedparten af binæringerne – navnlig dem, der havde en gammel tradition – at de har en basis i lokale ressourcer. Disse ressourcer kunne imidlertid være udnyttet på mange forskellige måder: fra let forarbejdede råstoffer som tørv og brænde over produkter udvundet ved kemiske processer, som tjære, trækul eller kalk, og til håndværksmæssigt forarbejdede brugsgenstande som vognehjul, strikkede hoser eller

hjemmevævet klæde. Vævede stoffer af uld eller hør er i øvrigt et af de få ikke-agrarer produkter, som vi finder i slettebyggerne. Det spillede således en stor rolle i forrige århundrede på den nordfynske slette (Svend Larsen 1953).

Bondens binæringer viser i øvrigt en utrolig variationsrigdom. Det vil føre for vidt at komme ind på de mange arter, hvoraf nogle er af ret ny dato, mens andre rækker langt tilbage i tid. Nogle af binæringerne fortsatte op i forrige århundrede, mens andre af forskellige grunde blev indstillet for flere hundrede år siden (jernudvinningen f.eks., se Henriette Lyngstrøms artikel).

De to vigtigste vestjyske binæringsprodukter, de strikkede hoser og de sorte potter, er udførligt behandlet i to selvstændige bidrag til dette hefte. Her vil jeg derfor i de følgende afsnit koncentrere mig om to andre vigtige områder: udnyttelsen af skoven og udnyttelsen af havet. Begge dele må af pladshensyn nødvendigvis blive både kortfattet og skitse-mæssigt.

Tøndebånd, trækul og træsko. Tre eksempler på skovbonde- økonomi

Lad os begynde med en generel karakteristik af "økotypen" skovbonde. Mens bebyggelsen på sletten var præget af store landsbyer og landbrug med hovedvægten på kornavl, så er skovbygdens karakteristika enkelt-

gårde eller små landsbyer og et landbrug med hovedvægten på kvægavl. Skovbondens dyrkede areal var beskedent, men intensivt udnyttet; det var ikke sjældent, at en vang bar afgrøder hvert år, for man var i stand til at gøde kraftigt. Typisk er også indhegnede vænger rundt om i den lysåbne skov, anvendt til høslæt eller græsning.

Til skovbondens karakteristik hører desuden, at han på én eller flere måder – forskellige fra egn til egn – udnyttede skoven. Hans muligheder herfor må ses i sammenhæng med den rettighedsfordeling, som blev fastslået som hovedprincip i det 16. og 17. århundrede. *Overskoven*, som først og fremmest bestod af eg og bøg, var forbeholdt godsherren, d. v. s. han disponerede over det bedste gavntræ til byggemateriale og lignende og over de store, oldenbærende træer, hvis frugter tjente til svineføde. Bonden kunne derimod mere eller mindre frit disponere over *underskoven*. Til den regnede man stort set alle andre skovvækster end eg og bøg, uanset størrelse. Det var buskvækster som tjørn og hassel, men også træer som naur, elm, asp og el.

Skulle bonden bruge træ fra overskoven, måtte det "udvises", eller han måtte købe det, hvis han da ikke stjal det. Tingbøgerne fra vore skovdistrikter myldrer med sager om ulovlig hugst af tømmer i skoven. Der er ingen tvivl om, at skovbondens retsbevidst-

hed her var på kollisionskurs med samfundets officielle. Skovens træer, som engang havde været et frit gode, blev stadig regnet for noget, som man egentlig var i sin gode ret til, blot man kunne slippe afsted med at fjerne det uset. En parallel hertil er kystbøndernes opfattelse af, at det ikke var tyveri at tilegne sig ilanddrevet træ, skønt det officielt tilhørte kongen.

Teknikken ved udnyttelsen af underskoven var overalt "stævning". Af et træ kunne man tage nogle grene gennem "topstævning", og både træer og buske kunne skæres ned, således at de skød igen fra roden. Underskoven gav i første række gærdsel til indhegning af markerne og risbrænde til den store bagerovn, men den kunne også danne basis for udviklingen af specialprodukter med afsætning for øje.

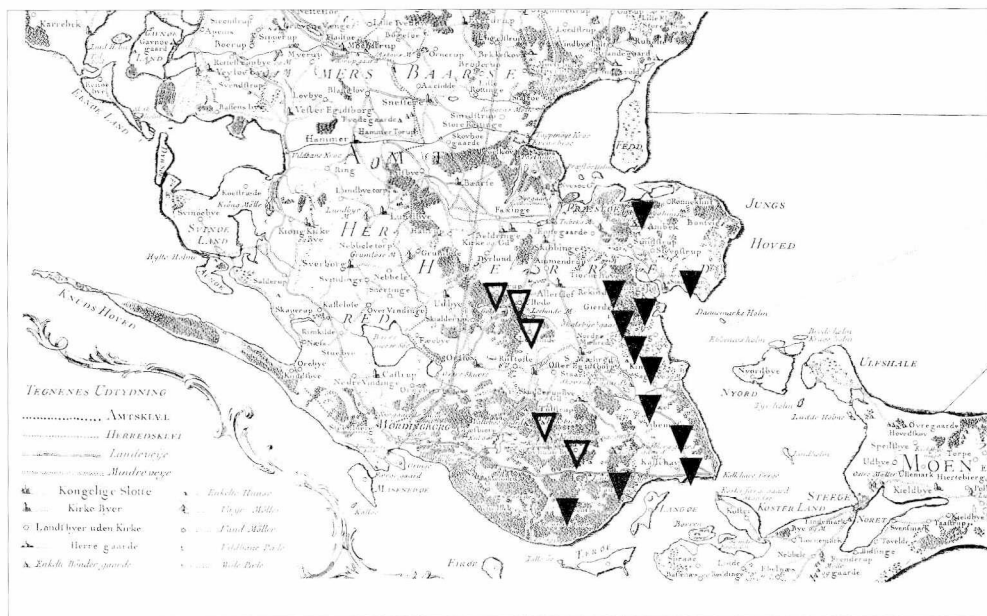
Det finder vi et godt eksempel på i en række kystsogne i det skovrige Bårse herred i Sydsjælland. Her havde hver bonde sin egen "skovhave", som han holdt fredet for græssende kvæg, og hvor han kunne udnytte underskovens muligheder. Det var navnlig to produkter, der her blev dyrket med salg for øje: Båndkæppe og æbler. Begge dele var baseret på den naturlige underskov. På den vilde skovabild podede man forædlede æblesorter, hvoraf mange var lokalt udviklede. God jordbund og gunstig beliggenhed i forening med bøndernes

ekspertise på dette felt sikrede et rigt udbytte af disse podede æbletræer. Omkring 1800 berettes det, at "der gives bønder, som i et godt år kan sælge 2-3000 tønnder æbler og derudover af de træer, som står adspredte på deres andel i skoven" (Begrup 1803: 475).

Det vigtigste for Bårse herred-bønderne var dog den systematiske udnyttelse af underskovens hasselbuske til tøndebånd eller båndkæppe, som de kaldtes, før de blev flækket og tildannet med båndkniven. Hasselen blev udnyttet i en 8-årig omdrift, og i løbet af den periode kunne man få bånd-

kæppe på fra 2 til 5 alens længde. I 1797 blev den enkelte gårds indtjening gennem båndkæppeproduktionen anslået til mellem 40 og 80 rdl. om året. Men en enkelt bonde nåede helt op på at tjene 200 rdl. eller det samme som værdien af 10-12 gode heste (Munk 1969).

Så længe bønderne var fæstere (rytterbønder) under kronen, kunne de udnytte deres båndkæppeskov uantastet. Men i 1774 blev krongodset solgt og området ved Kalvehave, hvor båndkæppeproduktionen blev drevet mest intenst, blev til det privatejede

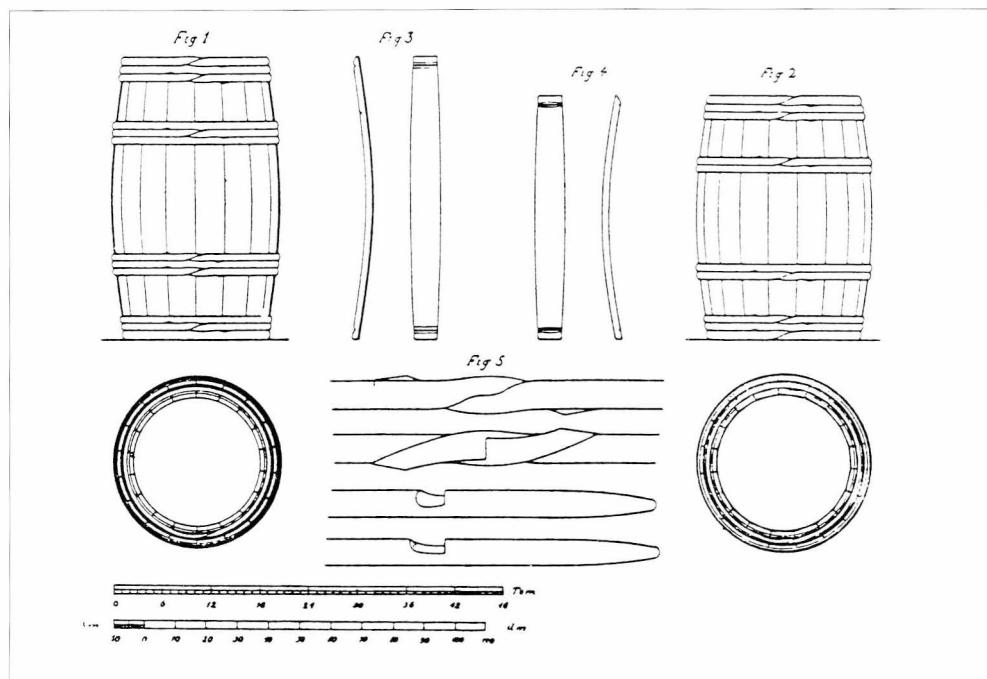

Den sydsjællandske skovbygd i 1770'erne (Videnskabernes Selskabs kort). Signaturerne angiver, hvor vi på den tid har oplysninger om fremstilling båndkæppe eller tøndebånd. Udfyldte trekanter: med salg for øje. Åbne trekanter: til eget brug.

gods "Petersgaard". Den nye ejer søgte at fratage fæsterne retten til at udnytte underskovens hassel. Bønderne satte sig imidlertid til modværge, og en langtrukken retssag førte til en dom, som gav bønderne medhold – og som i øvrigt har givet vore dages kulturhistorikere et usædvanlig detaljeret kendskab til bøndernes båndkæppeproduktion.

Det blev dog kun en stakket frist for fæsterne under "Petersgaard", for i 1799 købte staten godset tilbage for at sikre sig de gode skove. Nu blev der foretaget en effektiv udskiftning

af alle landsbyerne, og som led i den blev bønderne udelukket fra skoven, som fremover skulle underkastes forstlig drift. Så sent som 1812 gjorde bønderne et sidste forsøg på at sikre sig udnyttelsen af én af skovene, Viemose Strandskov. Deres andragende herom til Rentekammeret slutter med disse ord: "Ved den lyst, vi have til hæsselskoven og frugttræernes behandling, og ved eget arbejde og flid ville vi kunne gøre os den skov fordelagtigere end andre, der ikke selv kunne behandle den og skulle leje til arbejde og kørsel, og vi fik derved vort sædvanlige vinteraftensarbejde, det

Arbejdstegning til en tønde med tøndebånd. Fra en lærebog for bødkere 1944.

vi nu tildels må savne" (Munk 1969: 210-11).

Der kom ikke noget ud af dette sidste forsøg, og dermed er det lange kapitel om bøndernes båndkæppeskov definitivt til ende. For skovbønderne, som ikke mere havde noget at bruge generationers opsamlet viden og ekspertise til, var der nu kun én mulighed tilbage: at blive agerdyrkere, som bønderne de fleste andre steder på Sjælland.

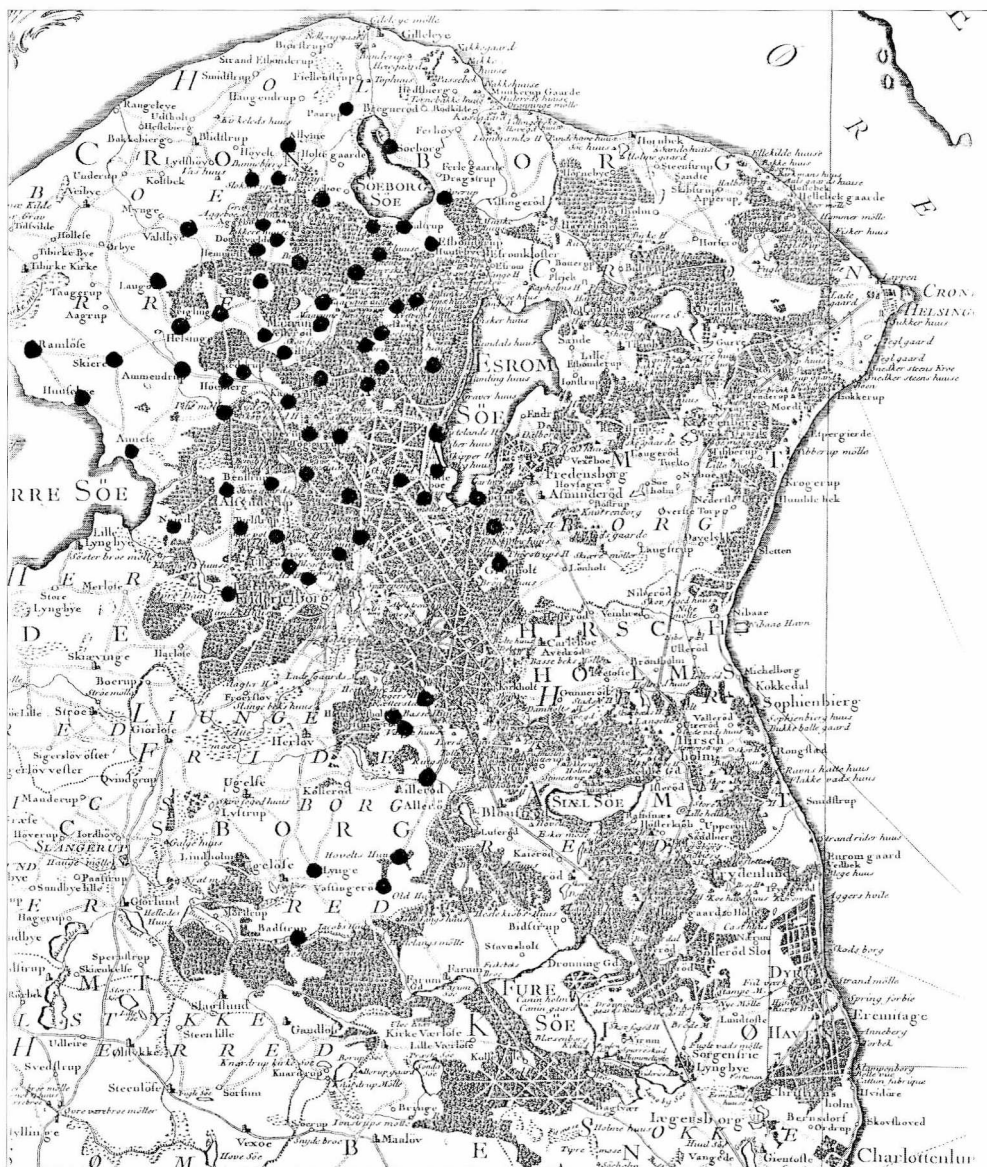

Dette billede af en nordsjællandsk kulsvier indgår i Senn og Lahdes billedserie af klæde- dragter i København fra begyndelsen af 1800- tallet.

Den gamle bondespecialitet blev imidlertid videreført, men nu i skov- væsnets regi og med egnens hus- mænd som arbejdskraft. Forstmændene lagde imidlertid ikke skjul på, at de stod i gæld til generationer af bøn- der, ja, ifølge Chr. Vaupell, som skrev om de danske skove i 1863, indrøm- mede de endog, "at de ikke formå at producere så mange og så gode bånd- kæppe, som bønderne kunne tilveje- bringe, da de drev båndkæppehug- sten"(Vaupell 1863: 199).

Der er ingen tvivl om, at bønderne i Bårse herred havde udviklet en ex- ceptionel dygtighed som æble- og båndkæppedyrkere, men helt ene- stående er det nu ikke. Frugtavler er en af de hyppigst forekommende "bi- næringer" i skovegnene, ikke mindst på Fyn, og fremgangsmåden kan ikke have skilt sig radikalt fra den syd- sjællandske. Også salg af båndkæppe møder vi flere steder i skovegnene.

En anden skovbonde-binæring, som er hyppigt forekommende, er brænding af trækul. Ingen andre steder har det dog spillet så stor en rolle som i Nordsjælland, i området i og omkring Gribskov. Om denne binæring er der i løbet af 1800-årene vokset nogle myter op; en del af dem har forfatteren L. F. Both æren for. Der er skabt et billede af et fremmedartet, eksotisk folke- færd, sortsmuskede mennesker med et iltet temperament, fattige, men stolte. Deres forfædre skal i middelal- deren være indvandret fra Ardennerne,

Kort over nordsjællandske lokaliteter, hvor der blev svidet kul omkring 1700 (efter Marie-Therese Hoppe 1991). Signaturerne er baseret på lister over folk, der har betalt afgift for dækningsmateriale til kulmiler i 1680'erne og 90'erne, suppleret med fortegnelse over tilladelser til brænding i 1721. Indtegnet på Videnskabskabernes Selskabs kort fra 1768.

medbringende viden om kunsten at brænde trækul.

Der er ikke meget hold i disse myter. Udgangspunktet for dem må være de sidste kulsviere, som var aktive i første halvdel af 1800-tallet, og deres påståede drikkeri og vilde kapkørsler ad Kongevejen. Det var husmænd fra bl.a. de store udstykninger på Karlebo Overdrev, hvor stubbe og rødder fra fældede træer i områderne uden for det nye fredskov-hegn lod sig udnytte i kulmiler. Disse kulsviere var imidlertid blot en sidste beskedne rest af fordums storhed. Også her var det indfredningen af skoven, som satte et punktum for den traditionelle virksomhed. Men baggrunden var også, at de importerede, billige stenkul havde udkonkurreret trækullene på en række områder.

Tilbagegangen var startet ret tidligt i 1700-årene, i takt med de forsøg, der blev gjort på at lægge skoven om efter mere forstlige principper. I en periode af 1700-tallet lå en del af kulsviernes i hænderne på skovens ansatte, som udnyttede spildtræ fra udrensninger i skoven (Skovholm Petersen 1987). Blandt de selvstændige kulsviere vandt sidst i 1700-årene husmændene frem på gårdmændenes bekostning.

Sådan var det imidlertid ikke i kulsvieriets glansperiode i slutningen af det 17. århundrede. Når vi ved så meget om kulsvierne i 1680'erne og 90'erne,

så skyldes det en ny produktionsafgift, ikke – som man kunne vente – på anvendelsen af skovens træ, men derimod på dækmaterialer, bl.a. bregner, til kulmilerne. Ved et heldigt tilfælde er de specificerede regnskaber bevaret, og de fortæller, hvor mange kulmiler, der er brændt, hvem der brændte dem, og hvor de boede. Disse lister og en fortegnelse over tilladelse til kulsviernes fra 1721 har dannet grundlaget for kortet side 19, som er baseret på Marie-Therese Hoppes artikel "Hvem var kulsvierne?" (Hoppe 1991).

Dette materiale viser helt klart, at kulsvierne på den tid først og fremmest var bønder, gårdmænd. Der er husmænd imellem, hvilket ikke kan undre, for netop skovegnene havde i det 17. og 18. århundrede relativt mange huse med jord. Men husmændene udgør så absolut et mindretal.

Kulsvierbønderne var bosat i enkeltgårde og små landsbyer rundt om og inde i selve Gribskov. Kortet viser tilstanden i 1768, hvor skoven endnu havde bevaret meget af sin gamle karakter. Som man ser var Gribskov hullet som en si af større og mindre bebyggelser og dyrkede vange, som i stor udstrækning måtte vige pladsen, da skoven blev indhegnet, først til brug for de kongelige stutтерier, siden til forstlig drift. Tomter af gårdene og rester af digerne kan imidlertid stadig findes i skovbunden (Frandsen og Jarrum 1987).

Afgiftslisterne fra slutningen af 1600-tallet kan sammenholdes med bl.a. matriklen af 1688, således at man får et samlet billede af disse bønders vilkår. Betingelserne for agerbrug var meget dårlige, placeret som gårdene var midt i den kongelige vildtbane. Utallige er klagerne over de ødelæggelser, som vildtet forretter i kornvangene. I øvrigt hedder det om nogle af disse bønder, at de først og fremmest dyrker korn for at få halmen til kreaturfoder. I det hele taget satsede

en skovbonde mest på kvægavlen, som der var gode betingelser for, så længe han havde græsningsretten, som til gengæld var en torn i øjet på forstfolkene. For nogle af disse kulsvierbønder er der bevaret skifteregistreringer, og de viser, at man godt kunne blive velhavende på en kombination af kvægavl og kulsvidning (Hoppe 1987, 1991).

Kulsvidningen i Danmark lader sig følge godt et århundrede længere til-

Enkelte kulsviere fortsatte med at brænde kul helt op i 1940'erne, hvor dette billede er taget. Milen skal tildækkes med bregner, græstørv eller lignende og holdes under konstant opsyn for at sikre, at forkulningen foregår på den rigtige måde. (Foto: Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum).

bage i tid gennem lensregnskaberne og kronens rekvisitioner af trækul-leverancer. Dette materiale viser, at trækul på den tid blev fremstillet i så at sige alle danske skovegne. Claus Skjøtt-Olsen, som har gennemgået trækulrekvisitionerne i *Kancelliets Brevbøger*, stiller spørgsmålet: Hvem brændte trækullet? og svarer: Kilderne lader os ikke i tvivl; det gjorde bønderne, som enten leverede produktet som hoveri for lensmanden, eller solgte trækul af egen produktion (Skjøtt-Olsen 1987 A).

Nordsjælland spillede allerede på det tidspunkt en betydelig rolle som leverandør, men der er ingen tvivl om, at dette område fik en øget betydning efter tabet af de skånske landsdele, hvorfra en betydelig del af trækullene tidligere kom. Et interessant brev i 1570 til Jørgen Munk, embedsmand på Frederiksborg, giver et lille indtryk af situationen i de nordsjællandske skovegne på den tid: "Da der i Frederiksborg, Krogens og Hørsholm len findes mange smågårde, og bønderne ikke kunne svare deres landgilde deraf, men må søge deres væsentlige næring ved at brænde kul, hvilket medfører, at kronens skove i høj grad forhugges, skal han undersøge denne sag og, hvor der findes sådanne små gårde, lægge to sammen til én" (*Kancelliets Brevbøger* 26/5 1570). Brevet viser ikke blot, at kulsvidningen var så udbredt på den tid, at den var ved at blive et problem for skoven, men det peger også på den interessante

sammenhæng mellem ejendomsstørrelse og binæring. At ejendommene er små kendes også fra andre binæringsområder. Umiddelbart kunne man fristes til at sige, at hvor ejendommene er små, må man gribe til binæringer. Ikke desto mindre tror jeg, at det forhold sig omvendt. Den nedre grænse for en ejendoms bæredygtighed ligger lavere dér, hvor man får en væsentlig del af indkomsten gennem alternative erhverv, og der vil derfor være en tilbøjelighed til opdeling af ejendommene. Klassiske eksempler herpå er Dalarna i Sverige og øen Læsø. Det er imidlertid en sammenhæng, som fortjente at blive nærmere undersøgt.

Fra Nordsjælland bevæger vi os nu til ét af de store skovområder i Jylland, det der ligger på den jyske højderyg ved Silkeborg. Dette område var i 1800-tallet kendt som hjemsted for et stort antal træskomagere, som dækkede en væsentlig del af det danske forbrug af træsko. Træskomageriet fortsatte op gennem hele det 19. århundrede, og nogle få førte håndværket videre ind i det følgende århundrede, efter at en træskofabrik, grundlagt omkring århundredskiftet, havde overtaget en væsentlig del af produktionen.

Der er en rig litteratur om dette lokale håndværk, for en stor del baseret på mundtlig tradition (se f.eks. Harald Nielsen 1944 og S.P. Pedersen 1953). J. C. Schythe gav i 1843 en grundig beskrivelse af træskomageriet og dets

organisation i beskrivelsen af Skanderborg amt (Schythe 1843). De egentlige træskomager-sogne var Them, Rye, Linå, Alling og Tulstrup (se kortet s. 24). Ved kronens salg af ryttergodset i slutningen af 1700-tallet var bønderne her blevet selvejere og havde fået råderet over træet på deres egne skovlodder. Mange af bønderne sad derfor i det 19. århundrede som arbejdsgivere, der disponerede over råmaterialet, mens det praktiske arbejde udførtes af husmænd. I 1840'erne var produktionen organiseret på tre forskellige måder. Der var 1) husmænd, som arbejdede på egen hånd, og som købte træet på skovauktion, 2) husmænd, som arbejdede "til halvs" med en gårdmand, d. v. s. gårdmanden leverede træet, husmanden arbejdede, og endelig var der 3) træskokarlene, som var ansat af en gårdmand. De var pligtige til at levere 40 par træsko om ugen og fik en fjerdedel af dem som betaling.

I 1973 tog Birte Stig Jørgensen træskomageriet på Silkeborg-egnen i 1800-tallet op til nærmere undersøgelse. I sin artikel ser hun træskomageriet og lignende "alternativerhverv" som noget, der er karakteristisk for det 19. århundrede, og som er baseret på den voksende husmandsbefolkning som arbejdsstyrke. Med deres produktion for et ukendt marked og fremstilling af standardiserede produkter er disse alternativerhverv "i realiteten en slags ufuldkommen industri, og industri er da også det udtryk, som samti-

dige økonomiske forfattere bruger om dem" (Jørgensen 1973: 5).

Birte Stig Jørgensen søger at indkredse erhvervet gennem folketællingerne fra 1787 og frem og når til det resultat, at det starter i Rye, hvor træskomageriet er veletableret i 1787, og derfra synes det at brede sig til de andre sogne. Folketællinger er imidlertid et svigefuldt kildemateriale, når det drejer sig om binæringer; det har senere undersøgelser vist. Meget var overladt til listeførernes for godt-befindende, og gårdmænds bierhverv er sjældent registreret. Det er imidlertid et vigtigt punkt i denne sammenhæng, for det er blandt dem, vi kan vente at finde træskomagerne, når vi bevæger os ned i det 18. århundrede. Listeføreren har da også følgende generelle tilføjelse efter de 17 gårde i Rye by: "Foruden jordbrug er alle disse mænds næringsvej træskoarbejde og kulbrænden".

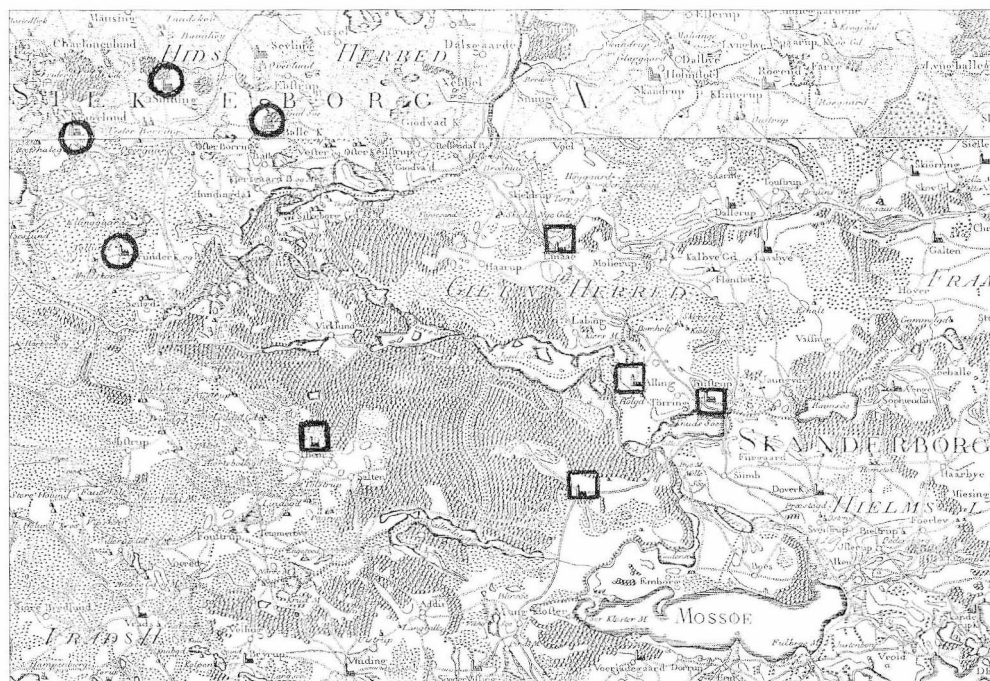
Et spredt kildemateriale fra det 16., 17. og 18. århundrede tegner et billede af Silkeborg-egnen som et område, hvor skovbønderne så godt som alle har specialiseret sig i et eller flere træhåndværk (se bl.a. Egeberg 1923-24 og Matthiessen 1939). I Linå sogn var således træskomageriet i fuld gang allerede i 1600-tallet (Egeberg 1914-16). Men træsko er kun en af de varer, man har fremstillet på Silkeborg-egnen. Andre produkter af skovens træ var hjul og vogndelev, træplove eller dele hertil, bindingsværkstol-

per og brædder, skovle og andre træredskaber samt halvfabrikata til sådanne, de såkaldte "hæjringer". Hertil kommer, som vi har set, trækul, ligesom der blev afsat båndkæppe eller tøndebånd til sildefiskerne i Nibe.

Men det var selvfølgelig ikke alle, der lavede alting; der finder tidligt en vis specialisering sted. Selv om det ikke kan dokumenteres, så er der grund til at tro, at den regionale deling, som er vist på kortet, har gjort sig gældende tidligt. Sydøst for Silkeborg finder vi de fem træskomager-sogne, som i

afsætningen af deres produkter var rettet mod Østjylland, de østjyske købstæder og i slutfasen specielt mod København. Nordvest for Silkeborg har vi fire sogne, Kragelund, Balle, Funder og Sinding, hvor bønderne var specialiseret i hjulfremstilling, men i øvrigt også lavede en hel del andre træprodukter, som alle blev kørt ind i det skovløse Jylland mod vest og nord og afsat på markeder i Holstebro, Sjørup og Skive.

Denne vekselvirkning mellem Silkeborg-egnens skovbønder og vestjyder

Videnskabernes Selskabs kort over skovegnen ved Silkeborg i 1780'erne. På kortet er markeret de sogne, som var de vigtigste centre for hjulmageri (cirkler) og træskomageri (firkanter).

og Salling-boer i de træløse områder er utvivlsomt meget gammel. Det viser alene vestjydernes betegnelse for disse træhandlere. "Lovringer" eller "skovlovringer" blev de kaldt med navne, der refererer til, at de hører hjemme i det gamle Løversyssel. Konkrete oplysninger om "skovlovringernes" virksomhed har vi dog først fra 1500-tallet. Ofte citeret er et brev fra 1581 til lensmanden om at lade kronens bønder i Silkeborg len få tømmer til købs i kronens skove til at lave hjul og andre varer af til salg på markederne, da det er manges vigtigste næringsvej (*Kancelliets Brevbøger* 11/11 1581).

Hjulumagerbønderne fortsatte deres produktion langt op i 1800-tallet, selv om egnens skove på det tidspunkt var reduceret til nogle få sørgelige rester, som højst kunne levere materiale til plejlslagler eller tøjrpæle. Træet til hjulfremstillingen måtte de nu hente længere østpå, hvor skoven endnu var i behold. I denne sene fase var det altså ikke adgangen til råmaterialet, men snarere den nedarvede ekspertise og de kulturelle præferencer, som fik folk i Kragelund, Balle og Funder til at fortsætte som både gårdmænd og hjulumagere (H.P. Hansen 1936).

Der stod en egen romantisk nimbus omkring de skovlovringer, som drog rundt og afsatte deres produkter på markederne. Det var folk med en anderledes levevis, der – ligesom kulsvierne i Nordsjælland – var gode til at drikke brændevin, køre om kap – og til

at stjæle træ i skoven. Men selv om der fortælles mange historier om disse folk, så har vi dog aldrig – som i kulsviernes tilfælde – fået myter om etnisk særpræg eller fremmed oprindelse.

Det ser ud som om hjulumagerbønderne fortsatte med selv at være aktive, så længe erhvervet blev holdt i live.

Det store behov for træsko blev i det 19. århundrede dækket af to slags træskomænd: De, der som Silkeborg-træskomagerne arbejdede for et "fjernmarked", lavede et standardprodukt, som dog var tilpasset regionale smagsforskelle (i Rye sogn skelnede man mellem "Silkeborg-, Ålborg- og Københavner-faconer"). De lokale træskomænd lavede derimod individuelle træsko på bestilling. Et eksempel herpå er Hans Jørgen Hansen fra Tommerup på Fyn, som her lægger sidste hånd på et par træsko i sit værksted, efter at det i 1939 var overflyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri. (Foto: Svend Jespersen 1941).

Derved adskiller det sig fra træskomageriet, der som nævnt i 1800-tallet blev forvandlet til et decideret husmandserhverv. Denne udvikling passede i øvrigt husflidsideologen N.C. Rom godt. Han skriver herom i sin bog om den danske husflid 1871: "Saa længe Træskomageriet var et, man kan næsten sige over Agerbruget herskende Erhverv, havde det sikkert en meget uheldig Virkning ved at drage de bedste Ungdomskræfter fra Bondearbejdet, og ved at gøre Agerbruget til en Biting ved Siden af Træskomageriet og Træskohandelen. --- Men efter at Træskomageriet lidt efter lidt er gaaet over til at blive hvad det netop skulde være, Egnens naturligste og betydeligste Bierhverv, har disse Onder jævnet sig af sig selv. Agerbruget er blevet Bondens Hovederhverv, medens Træskomageriet er blevet Livserhverv for mangfoldige Husmænd med en større eller mindre Jordlod --" (Rom 1871: 293f).

Sæsonfiskeri og skudehandel. Elementer i kystbondens økonomi

De eksempler, vi har set i det foregående, er alle af den kategori, som i 1800-tallet blev kaldt "salgshusflid". Men spektret af bondens binæringer er som nævnt langt bredere. Når det drejer sig om kystbønderne, var de vigtigste indslag i den sammensatte bondeøkonomi søfart og fiskeri. Det er imidlertid erhvervsgrene, som meget sjældent bringes på bane, når talen er om binæringer. Hvorfor? Én af grun-

dene er nok en stærk uvilje mod at acceptere, at så forskellige aktiviteter som landmandens og sømandens kan forenes i én person. Det harmonerer alt for dårligt med en moderne tankegang. Ikke desto mindre er det gennem århundreder forekommet i stor udstrækning, ikke blot hos os, men overalt langs de nordiske kyster fra Vestnorge til den finske Østersøskærgård.

Men fænomenet har ikke været lige udbredt i alle perioder af vor historie. Mest almindelig synes den erhvervs-kombination at have været i senmiddelalderen og det 16. århundrede. Den periode var dansk fiskeris egentlige guldalder, så lad os starte med at se på forholdet mellem bønder og fiskeri.

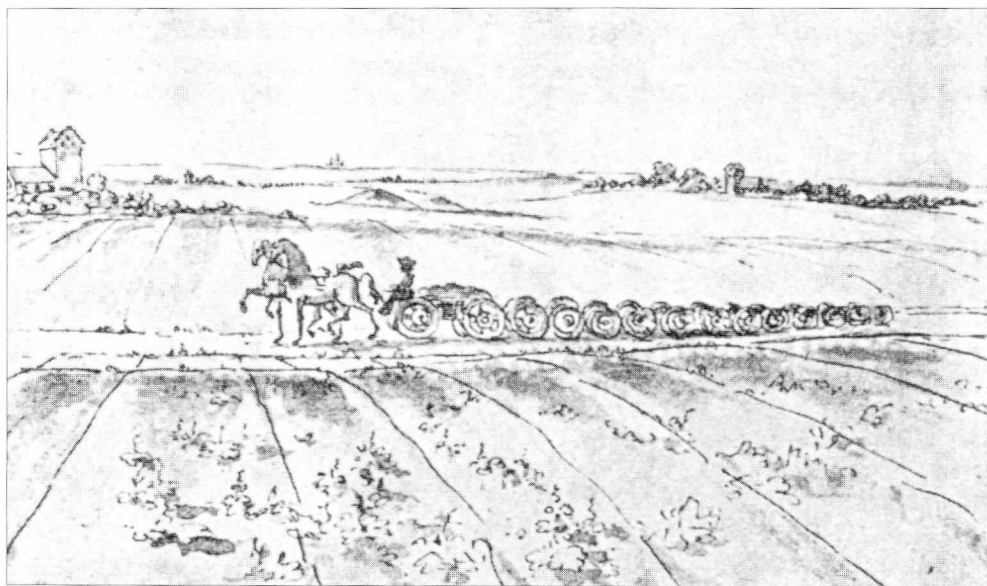
Af international økonomisk betydning var i senmiddelalderen de store sildefiskerier, som havde deres centrum i tilslutning til efterårsmarkederne ved Skanør og Falsterbo, men som i øvrigt fandt sted ved en række sæsonfiskelejer i den sydøstlige del af Danmark. Handelen og nedsaltningen var i hænderne på de hanseatiske købmænd, som rådede over det gode salt fra Lüneburg. Men hovedparten af fiskerne var danskere, og de kom fra såvel købstæder som landdistrikter. Oplysningerne om dem og deres hjemsteder er spredte og tilfældige; nogen form for statistik lader sig slet ikke opstille. Men af det ufuldstændige materiale kan vi se, at landbefolknin-

gen i Sydsjælland, på Møn og på Lolland-Falster har deltaget meget aktivt i fiskeriet ved Falsterbo. Her var der i 1500-tallet både et "Falsters bondeleje" og et "Jungshoved leje", ligesom der var mange større eller mindre fiskelejer i det område, som de kom fra.

Måske blev Jungshoved leje besøgt af de "bønder ved strandsiden i Bårse herred", som i 1561 fik en bekræftelse på tidligere givne privilegier. Det hedder i brevet, at disse bønder "bor i en skarp og bar egn, så de ikke deraf

kunne overkomme at svare deres rette landgilde." Derfor må de "bruge sejlads og fiskeri, når der ikke er udstedt almindeligt forbud, og udføre stok og sten og deres hjemmefødte kvæg og derfor købe, hvad de have behov til deres huses ophold" (*Kancelliets Brevbøger* 13/12 1561).

Her er et af de kildesteder, hvor det antydes, at deltagelse i de store sildefiskerier kun var én af de måder, hvorpå en bonde kunne anvende sin skude. Lige så vigtig var deltagelse i

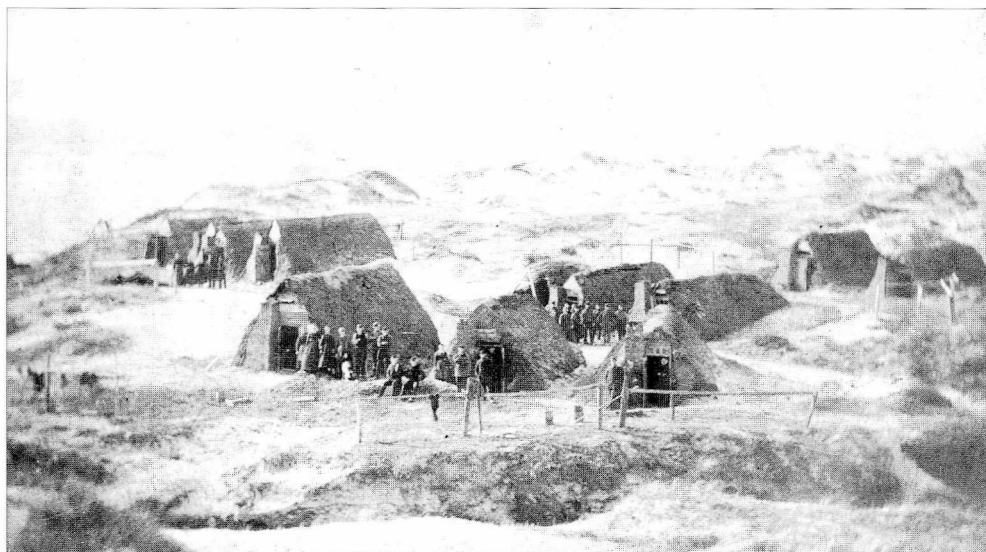

I 1808 skriver Gregers Begtrup: "I Balle sogn i Hids herred er hveranden gårdmand tillige hjulmand. Hjulene er lette, nette og varige. Den største del af disse hjul forfærdiges til Skive marked, da man ved hjælp af træstokke forene 8 a 10 par i rad med hinanden, spænde tvende heste for dem og køre således til Skive, hvor Salling-boerne møde og købe hjulene" (Begtrup 1808: 518). Noget billede heraf findes ikke, men samme transportteknik blev brugt i Skåne, hvor C. A. Ehrensvärd har tegnet en skovbonde på vej over sletten med sine hjul. Efter Bringéus 1964.

søhandelen på Nordtyskland, hvis købstæder udgjorde et købedygtigt marked for landbrugsprodukter og andre varer fra de syddanske øer. Vi har en lang række privilegiebreve fra 1400- og 1500-tallet til bønder på Møn, Lolland, Langeland og Tåsinge. Brevene har det til fælles, at retten til søhandel er begrænset til afsætning af egne produkter og indkøb til eget behov. Brevet til bønderne i Bårse herred viser med vendingen "stok og sten", at egne produkter kunne være andet end landbrugsvarer; det kunne også være tømmer fra skoven eller – måske – kalksten³. Der er i øvrigt næppe tvivl om, at disse privilegier er blevet gjort til genstand for spidsfindige fortolkninger i forsøg på at gøre ram-

merne så vide som muligt for bøndernes handel. Det mente i hvert fald købmændene i byerne, som gang på gang klagede over den overhåndtagende bondehandel.

De bønder, som tog del i sildefiskeriet, og de, som drev lovlig eller ulovlig handel på Nordtyskland, kom fra de samme egne. Desværre lader det sig ikke med sikkerhed påvise, at det drejer sig om de samme personer og de samme fartøjer, men der er en tilvished grænsende sandsynlighed for, at det var tilfældet, og at bondehandel og sildefiskeri altså indgik i et samlet erhvervsmønster. De sejlene bønder kom først og fremmest fra småøerne samt fra kystsognene på de større øer

På den jyske vestkyst foregik fiskeriet fra sæsonfiskelejer indtil omkring 1900. Her er en gruppe fiskeboder ved Vejers fotograferet omkring århundredskiftet. (Foto i Varde Museum).

og i Sydsjælland; men der er også eksempler på, at bønder på Møn, Nordfalster og i Sydsjælland, bosat i sogne uden direkte kontakt til havet, har været engageret i sildefiskeriet (Stoklund 1959).

Et andet stort sildefiskeri fandt sted i den østlige del af Limfjorden, som i det hele taget var vores rigeste og mest varierede fiskevand, så længe fjorden endnu var lukket mod vest. Overalt langs Limfjordens kyster var bondebefolkningen på en eller anden måde engageret i fiskeriet med stående eller "løbende" redskaber. Det vil føre for vidt i denne sammenhæng at komme ind på de mange varianter af fiskerbønder, så jeg vil nøjes med at henvise til behandlingen heraf i Holger Rasmussens disputats om *Limfjordsfiskeriet før 1825* (1968). En generel oversigt har Hugo Matthiessen givet i sin bog om *Limfjorden* (1941).

Et tredje betydeligt sildefiskeri var lokaliseret til Helgoland i perioden ca. 1330 til 1550. Her synes såvel teknik som organisationsform at svare nøje til det østdanske sildefiskeri. Også her tiltrak fiskeriet en blanding af købstadsfolk og bønder; de sidste kom fra vadehavssøer og kystlandsbyer fra Eiderstedt i syd til Vestre Horne herred i nord (Bjørn Poulsen 1998).

Det vigtigste sæsonfiskeri ved den sydlige del af den jyske vestkyst var dog fangsten af torsk og skulder, som vi har et ganske godt kendskab til i

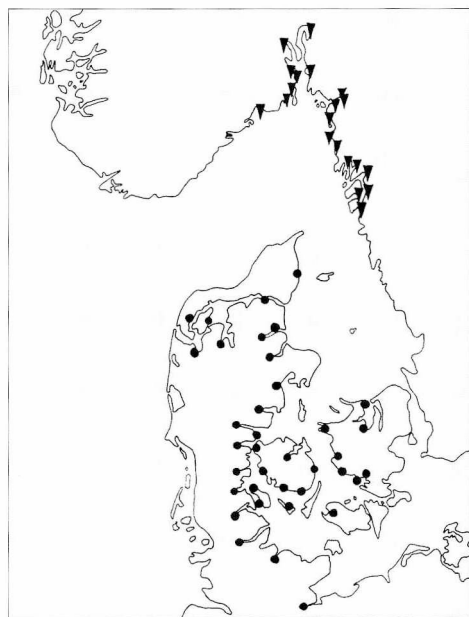
sidste halvdel af 1500-tallet, takket være en afgift, som kaldtes sandtold. De bevarede specificerede sandtoldsregnskaber i Riberhus lensregnskaber giver et enestående godt indblik i dette fiskeris organisation og i det udviklede partsrederi, som praktiseredes på den tid. De deltagende fartøjer tilhørte enten bønder, Ribe-borgere eller adelige på egnen.

De bønder, som tog del i de store sydvestjyske fiskerier i sidste del af 1500-tallet, kan opdeles i tre kategorier: På en række mindre sæsonlejer mellem Blåvandshuk og Ringkøbing fjord fiskede bønder, som kom fra landsbyer i et bælte på ca. 10 kms bredde i det magre, sandede kystland; der er ingen oplysninger, som tyder på, at disse bønder (som i nogle tilfælde lader sig identificere i jordebogen) samtidig har drevet søhandel. Kombinationen af fiskeri og søfart finder vi derimod i vadehavet mod syd. På de tre øer Fanø, Mandø og Rømø er der stort set kun mulighed for at drive et beskeden selvforsynings-landbrug, således at beboerne næsten udelukkende har været henvist til de maritime næringer, hvoraf fiskeriet utvivlsomt har været det vigtigste i 1500-tallet.

En helt anden slags bønder er de folk fra Emmerlev og Ballum sogne, som i fisketiden søgte til det store Sønder-side fiskeleje. Her har vi at gøre med bønder, som har anderledes gode resourcer til deres rådighed. De havde

mulighed for at drive agerbrug på “gesten” og kunne desuden opfede stude til eksport i de gode marskenge. Men samtidig har bønderne i disse kystsojne tradition for at kombinere landbruget med sønæringen. At dette sammensatte erhvervsmønster kunne give grobund for betydelig velstand, viser et konkret eksempel fra 1540’erne (Bjørn Poulsen 1990: 50f).⁴

Den nære sammenhæng mellem fiskeri og søfart, som vi fandt i tilslutning til det østdanske sildefiskeri,

Kort over de lokaliteter, som Læsø-skipperne anløb i forbindelse af tømmerhandelen i det 17. århundrede. Trekanten: Norske ladepladser, hvorfra tømmeret blev hentet. Cirkler: Danske lokaliteter, hvor tømmeret blev solgt.

genfinder vi i vadehavsområdet. Det kommer klart til udtryk i skråen for “skibmandslavet” i Ribe 1478, som kan søges af alle, “som nærer og bjærger sig med skibmandsskab, enten med fiskeri eller anderlunde”. Skudehandelen i vadehavsområdet var navnlig rettet mod Hamburg og Nederlandene og var baseret dels på udførsel af tørfisk, dels på eksport af landbrugsvarer, navnlig stude. En betydelig del af bondeskuderne var i 1500- og 1600-tallet hjemmehørende i landsbyerne på Tønder-egnen. Herfra afgik hele flåder af småskibe med stude til Holland to gange hvert forår.

Handelen på den tyske Østersøkyst og handelen på Hamburg og Nederlandene var to vigtige bondehandelsområder inden for det nuværende Danmarks grænser. Et tredje område var handelen på Sydnorge. Den var baseret på udveksling af danske landbrugsprodukter med norsk tømmer, og den blev drevet af bønder i Thy og Vendsyssel, som med deres “sandskuder” anløb den åbne Vesterhavskyst (Krogh-Jensen 1967, Hvidtfeldt 1935-36, Hjorth-Rasmussen 1974). I denne tømmerhandel var også tre Kattegatter involveret: Læsø, Samsø og Sejerø.

På Læsø er denne handel i hvert fald i gang i 1500-tallet, og den fortsætter gennem 1600-tallet frem til Den store nordiske krig, som betyder en afslutning på dette kapitel i øens historie. Øen havde en ganske stor flåde af småskibe på fra 2 til 16 læster; i slut-

ningen af 1600-tallet svingede antallet af fartøjer mellem 60 og 80. Hver skude havde 2-3 parthavere, som var i "fællig". I realiteten har samtlige gårde eller bol (som de gerne kaldes) haft part i én eller flere skuder. Tømmeret blev indtaget på ladepladser i Bohuslen og ved Oslofjorden og afsat rundt om i de indre danske farvande (se kortet s. 30; Stoklund 1972).

En lignende handel blev på den tid drevet af bønder på Samsø og på Sejerø. Fra Sejerø har vi en sag fra 1570'erne om retten til at drive handel, som understreger sammenhængen mellem gårdbrug og handelsret. Sejerø-boerne fik i 1568 fornyet tilladelse til at anløbe Korshavn (Havnsø) "og sælge kalk, tømmer, sten og sild til bønderne og igen købe korn og andet til deres huses ophold". I 1574 var der fornyede klager fra borgerne i Kalundborg over, at Sejerø-boerne drev forprang, og det kommer til en ordning, som begge parter kan tiltræde: "De indbyggere på Sejerø, der er landboer, sidde for hele gårde og svare fuld skat og tynges, må frit besøge Korshavn, sælge tømmer, kalk, sten og sild til dem, der ville handle med dem – og igen indkøbe sædekorn, brødkorn og andet til deres egne huses ophold, medens det skal være dem strengt forbudt at løbe ud på de omkringliggende landsbyer og gøre landkøb dér eller købe til forprang; derimod må de indbyggere på Sejerø, der er gårdmænd (=inderster) og ikke sidde for gårde, men dog hidtil have

besøgt Korshavn, herefter ikke gøre dette, men skulle søge til købstæderne og sælge deres varer dér, og de må ej heller være i noget kompagniskab med landboerne på Sejerø" (*Kancelliets Brevbøger* 1571-75: 456).

Afsluttende bør det i øvrigt nævnes, at der i 16. og 17. århundrede også finder en betydelig bondehandel med skuder sted i Halland, Skåne og Blekinge.⁵

I de følgende århundreder sker der en række ændringer på fiskeriets og småskibsfartens område, som generelt betyder, at bøndernes engagement på dette felt reduceres. Det er nogle komplicerede ændringsforløb, som her kun kan skitseres i nogle grove omrids. En række faktorer, som vi her ikke kan komme nærmere ind på, bevirkede, at de to store sæsonfiskerier omkring 1600 må siges at have udspillet deres rolle. Dansk fiskeri mistede det meste af sit eksportmarked og blev i to århundreder et erhverv, som dårligt nok var i stand til at dække hjemmemarkedet med forsyninger.

Krisen ramte begge de nævnte sæsonfiskerier, men dens strukturelle følger var meget forskellig i øst og i vest. I vestkystfiskeriet fortsatte traditionen med bondefiskeri fra sæsonfiskelejer på kysten. De små fiskelejer mellem Blåvandshuk og Ringkøbing fjord var i brug endnu i 1700- og 1800-årene, mest til bøndernes eget forbrug og til afsætning i det jyske bagland; en

mindre del af fangsten blev dog stadig eksporteret til Hamburg. Det store Sønderside fiskeleje blev ødelagt af stormfloden 1634, men havde da i virkeligheden udspillet sin rolle. Endnu i 1622 kom der enkelte både fra marskbyerne mod syd, men de fleste af de

I slutningen af 1600-tallet var det almindeligt, at velhavende skudeejere på Læsø markerede deres status ved bestilling af store ligsten. Under denne ligsten hvilede, ifølge den næsten udviskede indskrift, den ærlige og gudfrygtige dannekvinde Maren Andersdatter, som døde i 1691. Hendes mand, Laurids Melchiorson, som synes at være omkommet på søen, må være identisk med den skudeskipper, hvis store møntskat i 1982 blev fundet under "Bogøgård" nær Vesterø søndre kirke. (Foto: Bjarne Stoklund 1966).

skudeejende bønder i Emmerlev og Ballum sogne omstillede deres aktivitet til andre sider af den maritime næring. Noget lignende skete på vadehavsøerne, hvor fiskeriet dog længe vedblev at indgå i en sammensat sønæring, baseret på egne fartøjer. I 1700- og 1800-årene mistede småskibsfarten en del af sin betydning (jf. dog Mette Guldbergs artikel), og øerne bliver i stedet leverandører af søfolk til Nederlandene og Nordtyskland. Rømø oplever i 1700-årene en kulturel blomstring og velstand, baseret på deltagelse i den nederlandske hvalfangst, mens Fanø i 1800-tallets sidste del får sin "guldalder", da øen opbygger sin egen flåde af sejlskibe. Vadehavsøerne har således gennem århundrederne fastholdt sønæringen, men forstået at tilpasse den til ændringerne på det makroøkonomiske plan.

Mens fiskeriets organisationsform fastholdes og videreføres ved den jyske vestkyst, så sker der betydelige strukturelle ændringer i det østdanske fiskeri. Det ser ud til, at sæsonfiskelejerne ikke blot mister deres betydning, men helt forsvinder efter 1600. Samtidig ophører bøndernes engagement i fiskeriet næsten helt; kun i enkelte øsamfund fastholdes den gamle sammenhæng mellem landbrug og fiskeri. I stedet får vi fra 1500-årene og frem en række helårsbeboede fiskerlejer ved Nordsjællands kyst og langs Storebælt, hvorfra der drives et varieret helårsfiskeri.

Også skudefarten på Nordtyskland går stærkt tilbage og glider efterhånden ud som en bondenæring. I stedet får vi – som en slags pendants – nogle nye skipperbyer, hvor småskibsfarten koncentrerer sig: Dragør, Marstal og Troense er markante eksempler herpå. Et andet

udviklingstræk på søfartens område er, at nogle af de samfund, som tidligere levede af egen skudefart, nu i stedet bliver leverandører af maritim arbejdskraft til den voksende internationale skibsfart i det 18. og 19. århundrede. Læsø er et godt eksempel herpå.⁶

I 1700-tallet var befolkningen på vadehavssøerne engageret i den nederlandske hvalfangst, nogle af dem som "kommandører". Det bragte velstand, som bl.a. blev investeret i hollandsk inspireret boligkultur. Her er det den såkaldte "Königspesel" på Hallig Hooge, men vægfliserne genfindes langt mod nord ved den jyske vestkyst. (Foto: Svend Jespersen 1957).

Oldtidstraditioner eller proto-industrialisering?

På begge områder af den gamle "sønæring" kan vi således se omridsene af en generel udvikling i retning af en mere gennemført samfundsmæssig arbejdsdeling. Fiskeri og søfart, som engang i stor udstrækning indgik i en sammensat bondeøkonomi, bliver nu skilt ud som selvstændige erhverv, hvis udøvere nedsætter sig i nye bebyggelsesformer: fiskerlejerne og skipperbyerne.

Kan vi genfinde nogle af de samme udviklingstendenser, når vi nu vender tilbage til det, der var vores udgangspunkt: bondens "salgshusflid" – eller forholder det sig på det område helt anderledes?

To opfattelser har her stået over for hinanden. Den ene opfatter de ikke-agrarer bondenæring som noget, som har eksisteret siden middelalderen, ja, som måske endda har rødder tilbage til oldtiden. Den anden søger at forklare binæringerne som et fænomen, der hører en nyere tid til, noget som foregriber en kommende industrialisering. Protoindustrialisering har man kaldt dette fænomen, og en omfattende international litteratur om de ikke-agrarer erhverv på landet er vokset frem i kølvandet på den diskussion, som fandt sted i 70'erne og 80'erne, efter at Franklin Mendels havde lanceret begrebet – og dermed for første gang skabt en egentlig historikerinteresse for den sammensatte bondeøkonomi.

Ligesom begreberne binæring og husflid er præget af deres tilblivelse i patriotiske landboreformkredse omkring 1800, så er protoindustri-begrebet – ligesom i øvrigt peasant:farmer begrebsparret – uløseligt forbundet med den nymarxistiske udviklingstankegang. Ordet protoindustrialisering angiver umiddelbart, at vi har at gøre med et fænomen, som er en del af den proces, der fører fra den ene produktionsmåde til den anden, fra feudalisme til kapitalisme. Det gælder, hvad enten man som Mendels ser protoindustrialisering som "the first stage of the industrialization process" (Mendels 1972) eller som Peter Kriedte, Hans Medick og Jürgen Schlumbohm mere forsigtigt taler om "industrialization before industrialization" (Kriedte, Medick & Schlumbohm 1981, 1986). Begrebet henleder i sig selv opmærksomheden på denne proces, hvad enten man daterer det undersøgte fænomen til det 18. eller 19. århundrede, eller man skyder det tilbage til det 16. århundrede.

Er bierhvervene faktisk noget, som tidligst opstår på overgangen til nyere tid, eller skyldes denne konstatering blot, at kildematerialet svigter, når vi bevæger os længere tilbage i tid? I det følgende skal bierhvervenes alder diskuteres ud fra en række eksempler, som viser, at de mange forskellige næring ikke lader sig bringe på en enkel formel.

Lad os begynde med at vende tilbage til de tre skovbonde-produkter, som

blev drøftet i et foregående afsnit. Hvor gammel er tøndebåndsfabrikationen i Sydsjælland? Det kan vi kun gisne om, men jeg har i anden sammenhæng (Stoklund 1987) nævnt den nærliggende tanke, at den kunne være opstået som "underleverandør"-erhverv til de store sildefiskerier, som netop bønderne i Bårse herred var kraftigt engageret i. Som nævnt kendes en sådan sammenhæng fra andre lokaliteter, f.eks. Nibe ved Limfjorden og Nordfjord i Vestnorge. Da sildefiskeriet omkring 1600 mistede sin rolle som dansk eksporterhverv fandt de sydsjællandske bønder et nyt marked i handelsstaden København, hvor navnlig den islandske og færøske handel var store aftagere af bånd til tønder.

Kulsvidningen har utvivlsomt været praktiseret siden oldtiden; den er bl.a. en nødvendig forudsætning for jernudvinding. Og kulsvierne har højst sandsynlig været bønder dengang som senere. Som nævnt har vi kulsvidning i så at sige alle danske skovområder i 1500-tallet, men den særlige koncentration af dette bierhverv til Nordsjælland må ses i forbindelse med dels tabet af de skånske landsdele, dels Københavns vækst som residensby.

Med hensyn til træprodukterne fra Silkeborg-skovene så har vi som nævnt et brev fra 1581, som nævner hjulmageriet som mange bønders vigtigste næringsvej. Træskomageriet skal i 1600-årene være godt i gang i

Linå sogn, et af de senere hovedcentre. Så forfærdelig meget ældre som en hovedbeskæftigelse kan det dog heller ikke være. Den egentlige træsko, som er udhulet af ét stykke træ, dukker op i 1400-tallet, omtrent samtidig i Frankrig, Holland og Danmark. Endnu i 1500-årene måtte den i Danmark konkurrere med en særlig "bondesko" af læder, inden den – formentlig i løbet af 1600-årene – blev helt dominerende som hverdagsfodtøj på landet (Stoklund 1971).

Et eksempel på en binærings-innovation, som lader sig datere med nogenlunde sikkerhed er den vestjyske produktion af strømper og andre strikvarer (jf. Linda Klitmøllers artikel). Strikningen var en ny teknik i det 16. århundrede, og strikkede beklædningsgenstande i starten en luksus forbeholdt samfundets elite. Nyheden bredte sig imidlertid snart, og den nye behagelige fod- og håndbeklædning blev snart allemandseje. I løbet af forbavsende kort tid blev i det 17. århundrede alle ledige hænder i et stort nordvesteuropæisk område, som foruden Jylland omfattede bl.a. Island, Færøerne og Shetland, beskæftiget med at strikke standardprodukter til eksport.

På den jyske hede er den nye industri i fuld gang og vel organiseret i slutningen af 1600-tallet. På samme tid skrev præsten Lucas Debes en topografisk beskrivelse af Færøerne. Her havde hosebindingen afløst produktio-

nen af tørfisk som øernes vigtigste eksportartikel. Da Debes skrev, var fiskeriets storhedstid stadig i frisk erindring samtidig med, at den nye tekstilproduktion var fuldt integreret. Lucas Debes harcellerer over den store rolle, som disse uldvarer var kommet til at spille også i hans egen husholdning. Præsten "må leve ikke alene som en god avlsmand, men endogså som en håndværksmand eller huseknytt. Thi han med sin hustru må flitteligen passe på, at hans folk spinder og binder hoser, som kunne være dygtige til købmandsvarer". Han må derfor holde 5-6 karle og et lignende antal piger, og hver af dem får om morgenen afvejet det, de skal klare i løbet af dagen, "nemlig to pund uld at spinde og to pund spundet uld at binde et par hoser af om dagen" (Debes 1673/1963: 300).

Hvem var aftagerne af disse masseproducerede standardvarer, og hvorfor meldte de sig netop på den tid? Det ser ud til, at der er to vigtige hovedaftagere. For det første de nye store handelskompagnier, navnlig i Nederlandene, som havde brug for strømperne til deres tusinder af søfolk. Et lignende behov fandtes i de krigsflåder, som de nordeuropæiske stater i disse år kappedes om at opbygge. Hosebindingens hurtige etablering kan således sættes i relation til i hvert fald to tidstypiske fænomener: den ekspanderende oversøiske handel og væksten i statsapparatet (Stoklund 1991).

På Færøerne kom hosebindingen ind i en niche, som var blevet ledig efter tørfiskeproduktionens tilbagegang. Hvad afløste strikningen på den jyske hede? Det er vanskeligt at svare på, men samtidig et problem, som indbyder til nærmere undersøgelse. Umiddelbart lyder det mærkeligt at se det i relation til jernudvindingen af myremalm. Ikke desto mindre fandt denne jernudvinding i en vis udstrækning sted i netop de midtjyske herreder, som senere blev centre for hosebindingen.

Som det fremgår af Henriette Lyngstrøms artikel er den jyske jernudvinding et eksempel på en bondenæring, som viser kontinuitet fra jernalderen og frem til slutningen af det 16. århundrede. Enkelte skriftlige kilder kaster lys over denne virksomheds sidste kapitel. Silkeborg lensregnskab fra 1586 anfører i alt 410 jernkloder, som er betalt i landgilde af 76 bønder i landsbyer, som i hovedsagen lå i Hids og Lysgård herreder. Denne afgift genfindes i regnskaberne frem til 1611/12, hvor der noteres, at kloderne er konverteret til en pengeafgift, "efterdi her nu intet jern gøres" (Buchwald 1991: 269). At jernet ikke blot var til lokal brug, viser eksempler på transport af jernkloder til København. Så sent som 1662 sendes 100 kloder fra Silkeborg til residensstaden (Egeberg 1923-24: 179-180); jernudvindingen var altså ikke helt ophørt endnu. I øvrigt konkurrerede det jyske jern med det nordskånske, som

blev udvundet af såvel myremalm som sømalm; den skånske jernudvinding mistede sin rolle efter overgangen til en svensk stat, som i jernmalmen fra Bergslagens gruber havde betydelig bedre ressourcer.

Den jyske jernudvinding synes således at være et eksempel på en bonde-næring med meget gamle aner. Et andet vigtigt produkt, hvis udvinding har været baseret på bønderes ekspertise, er saltet. I middelalderen og begyndelsen af nyere tid blev der produceret og forhandlet tre typer af bondsalt: sort salt, frisersalt og Læsø salt (Vellev 1993).

Det "sorte" salt eller tangsaltet blev fremstillet flere steder ved den jyske østkyst ved brænding af tang og udludning af asken (Clément 1914). At det var en bondenæring ved vi også i dette tilfælde, fordi det optræder som en landgildeafgift i 1500-tallets lensregnskaber (Bender 1972). Det sorte salt var – som navnet antyder – salt af meget ringe kvalitet. Bedre var frisersaltet og saltet fra Læsø, men ingen af disse produkter kunne konkurrere på kvalitet – men i middelalderen nok på pris – med det importerede Lüneburg-salt eller "bajsaltet" fra Baie-de-Bourgneuf i Frankrig. Frisersaltet blev fremstillet ved brænding og udludning af saltholdige, undersøiske tørv. Fremstillingen omtales hos Saxo i 1200-tallet, men først i senmiddelalderen kan man se, at saltsydningen indgår som bierhverv hos landbefolkningen (Bjørn Poulsen 1991).

Saltet på Læsø blev derimod inddam-pet direkte af stærkt saltholdigt havvand, som man kunne få ved at grave huller i "fjæren", de store sandstrækninger syd for øen. I dette tilfælde kan vi slutte os til, at saltudvindingen er i gang omkring 1200, for ellers havde Vitskøl kloster og Viborg domkapitel næppe vist så stor interesse for øen. Også her skal vi imidlertid op i 1500-tallet, før vi gennem landgildeansættelser og produktionsafgifter kan se, at det er øens bønder eller "bolsmænd", som de i reglen kaldes, som står for udvindingen, selv om nogle af saltkedlerne er i udenøs besiddelse (Vellev 1993).

Saltudvindingen på Læsø mistede sin betydning i løbet af 1500-årene; endnu i begyndelsen af 1600-årene holdes enkelte saltkedler i gang, men i 1652 blev saltsydningen officielt afskaffet, og saltlandgilden konverteret til en pengeafgift. I dette tilfælde kan vi sige med sikkerhed, hvad der afløste den opgivne binæring; det gjorde den tidligere omtalte skudehandel med tømmer på Norge, som var i gang allerede i 1500-årene. Alle "bolsmænd" havde nu part i en tømmer-skude, ligesom de før havde haft det i en saltke-del (Stoklund 1988).

Indstillingen af saltsydningen på Læsø falder i tid nogenlunde sammen med ophøret af den jyske jernudvinding, og årsagerne var de samme: Konkurrence fra bedre og billigere importerede produkter og den mere

og mere akutte brændselsmangel. Såvel saltsydning som jernudvinding krævede store mængder af brændsel. Det samme gjorde den kalkbrænding, som fandt sted flere steder, og som antagelig går tilbage til højmiddelalderens begyndende stenbyggeri. Også her skal vi imidlertid frem til 1500-tallet, før vi med sikkerhed kan sige, at kalkbrændingen var et bondeerhverv.

Et af de vigtigste centre for kalkbrænding var i 1500- og 1600-tallet området ved Mariager fjord. Som ved saltsydningen var der store gejstlige og adelige interesser involveret i denne industri, men producenterne var bønder og husmænd fra de omliggende landsbyer. Vi møder dem med navns nævnelse i begyndelsen af 1600-tallet i regnskaber over den produktionsafgift, "ovnskyld" kaldet, som de var pålagt. Kalkovnene var i flittig brug op gennem det meste af 1600-tallet, men så var også her brændselsressourcerne opbrugt. Syd for fjorden måtte kalkbrændingen helt indstilles, men nord for fjorden blev man i noget omfang ved op i det 18. århundrede (N. J. Poulsen 1979).

Et andet produktionssted, som forsynede store dele af Midt- og Vestjylland med kalk, var Daugbjerg og Mønsted, hvis sindrige systemer af minegange stadig er bevaret og tilgængelige. Bønderne i de to landsbyer drev kalkbrydning og -brænding i fællesskab, også her til skade for de nærliggende skovområder. Når denne

kalkbrænding imidlertid kunne fortsætte op i 1800-tallet, så var det takket være Alheden, hvis store lyngressourcer afløste skovens træ som brændsel i kalkovnene (Matthiessen 1939).

Det bør nævnes, at den hårde kalksten eller "limsten" også har været anvendt som bygningssten, en anvendelse, der går tilbage til det store kirkebyggeri i 12. og 13. århundrede. På Stevns klint er denne udnyttelse fortsat helt op til 1950. I det 18. århundrede synes brydningen af disse sten at have været overladt til bønder, bosat langs klinten. Det, de udnyttede, var udelukkende de limstensblokke, der faldt ned på grund af udvaskningen af de underliggende kridtlag. Men fra midten af det 19. århundrede gik klintens ejer, Gjorslev gods, i gang med en mere omfattende produktion af bygningssten, bl.a. ved at åbne regulære brud og markedsføre stenene i resten af Danmark; så langt borte som i Frederikshavn blev der bygget en hel kirke af sten fra Stevns klint. I denne fase af kalkbrydningens historie var således godset arbejdsgiver, mens arbejdet, der stadig foregik på traditionel vis, blev udført af lokale husmænd og fiskere (Hess 1972).

Jern, salt, kalk og kalksten er meget specielle former for bondeprodukter, kan man indvende. At de med større eller mindre sikkerhed kan følges ned i middelalderen, siger intet om, at mere udbredte former for bonde-

næringer har samme ærværdige alder. Lad os da tage to eksempler på de mere almindelige former for "salgshusflid": trævarer fra skoven og hjemmevævede produkter. Eksemplerne henter vi fra Bjørn Poulsens studier over de økonomiske forhold i Slesvig i 1400-tallet. I det anvendte kildemateriale er der flere eksempler på bønder, som har transporteret eller handlet med produkter fra gestens nu forsvundne skove: trækul, vognhjul, brænde m.v. De nordfrisiske bondehushold var ikke blot engageret i saltproduktionen, men havde også en betydelig markedsproduktion af "webbe", groft, hjemmevævet klæde af uld (Bjørn Poulsen 1988: 80, 109-11).

Vi kan imidlertid finde et eksempel på det samme fra "kongerigsk" område, takket være de velbevarede, senmiddelalderlige regnskaber fra Skovkloster (det senere Herlufsholm). Aksel E. Christensen har gjort opmærksom på, at disse regnskaber fra 1467-81 afslører en omfattende hjemmetilvirkning af tekstiler. I 10-15 af godsets sydsjællandske landsbyer er der bønder, der betaler en del af deres afgifter i vadmel eller lærred. Aksel E. Christensen tolker disse afgiftsposter som "en naturlig ydelse af fæsternes overskudsproduktion, og at klosteret gerne har taget imod dem, tyder på, at produktionen har været af en vis kvalitet" (Aksel E. Christensen 1943/75: 170-71; jf. Dahlerup 1993).

Ud fra de eksempler, der her er givet,

må vi konkludere, at den sammen satte bondeøkonomi har eksisteret, så længe vi har haft en bondestand af den relativt homogene art, som vi kender fra nyere tid. Man kunne også – med Bjørn Poulsen – sige, at vi har haft den, siden "normalgården" tog form. Bag om den senmiddelalderlige agrarkrise og dens strukturelle følger tillader kildematerialet os ikke at gå. I 1400-tallet får vi enkelte glimt af bønder, som afsætter forarbejdede lokale råstoffer eller produkter af "salgshusflid". I 1500- og 1600-tallet flyder kildematerialet lidt rigeligere, og vi kan se, at samfundets behov for vigtige produkter som jern, salt og trækul i betydelig udstrækning har været dækket af bøndernes produktion, hvad enten produkterne er kanaliseret videre til godset, lenet eller kronen gennem afgifter eller hoveriarbejde, eller de er blevet afsat på et frit marked. Eksemplerne viser samtidig, at binæringerne ikke er noget uforanderligt. De har været i en stadig tilpasningsproces til ydre og indre forandringer. Gamle erhverv er ophørt på grund af ressourcemangel eller fremmed konkurrence, mens nye er kommet til som resultat af innovationer eller nyskabte behov.

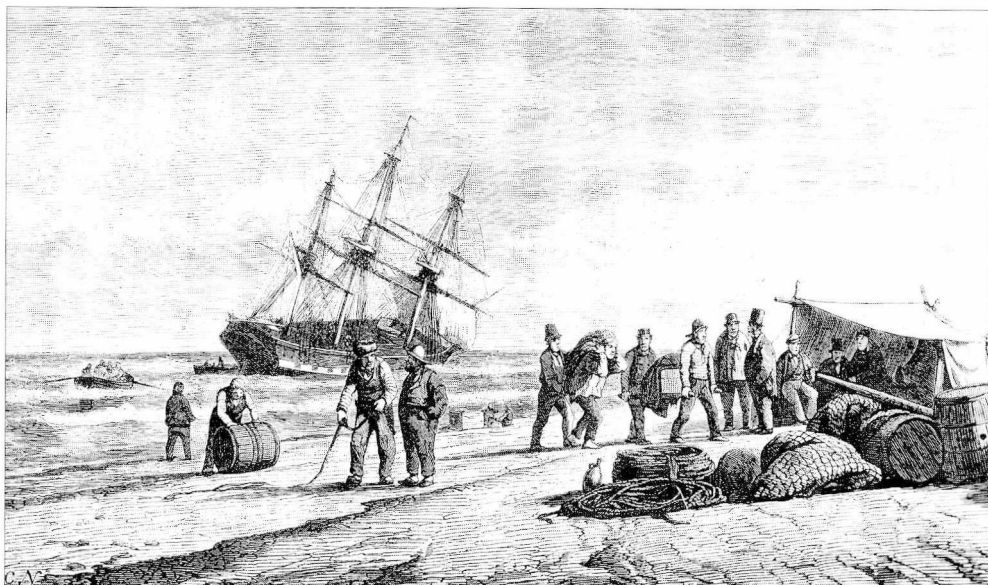
Vi kan således konstatere, at dele af den danske bondestand, så længe den har eksisteret, har været engageret i en "vareproduktion", som ikke rigtig hører hjemme i standardbillederne af den selvforsynende bonde og "den feudale produktionsmåde". I den forbin-

delse får spørgsmålet om bøndernes forhold til pengeøkonomien interesse. Det har Bjørn Poulsen taget op til nærmere behandling i *Bondens Penge* (1990), hvor han påviser, at mønterne spillede en rolle i bondesamfundet allerede i højmiddelalderen. Bønderne betalte afgifter til jordherren i rede penge; de ofrede mønter til præsten i kirken (og tabte dem på gulvet – antallet af møntfund ved udgravning i kirkegulvene stiger markant fra ca. 1250). De samlede formuer i klingende mønt, afsløret gennem de mange skattefund. Og en væsentlig del af de rede penge må være samlet gennem den bondehandel, som i stigende grad blev almindelig i senmiddelalderen, og

som – i hvert fald i princippet – var baseret på egne produkter.

Fra bondenæring til husmandserhverv

Efter dette dyk ned i middelalderen i et forsøg på at indkredse binæringernes alder og forudsætninger, vil vi atter vende tilbage til 1800-tallet. Mange af de studier, der er foretaget af enkelte binæringer, har begrænset sig til dette århundrede. I de fleste tilfælde er det først i dette tidsrum, vi har et mere detaljeret historisk kildemateriale og en optegnet, mundtlig tradition, som gør det muligt at sige noget mere præcist om teknologi, organisation, rekruttering og markeder.

I sejlskibsfartens storhedstid i det 18. og 19. århundrede blev de hyppige strandinger en væsentlig "binæring", navnlig ved den jyske vestkyst. (Stik i Illustreret Tidende 1861).

Men samtidig må man gøre sig klart, at 1800-tallet i mange henseender er en atypisk periode, som for mange binæringers vedkommende er afviklingsfasen, for andre en feberagtig opblussen før det endelige ophør. Det betyder, at vi skal være varsomme med at projicere 1800-tals forholdene tilbage på tidligere århundreder. Det gælder ikke mindst, når det drejer sig om spørgsmålet om, hvem der var bierhvervenes egentlige udøvere. Undersøgelser af binæring i det 19. århundrede vil helt klart vise, at husmændene er den dominerende befolkningsgruppe, mens det hører til undertagelserne, at gårdmænd tager deres tilflugt til bierhverv.

De landøkonomiske forfattere mente som nævnt, at en rigtig bonde burde afvikle sine ikke-agrarer gøremål, i hvert fald i den udstrækning det kunne hæmme hans egentlige opgave: at dyrke jorden og holde kvæg. Og sådan kom det i stor udstrækning også til at gå: Den "nye tids bonde" kunne som selvstændig producent de fleste steder leve af sit landbrug, takket være de driftsmæssige forbedringer. De sammensatte økonomiers tid var ved at være forbi, og den samfundsmæssige udvikling gik i retning af øget specialisering.

Men omstillingsprocessen var lang og involverede i første omgang en befolkningsgruppe, som århundredet igennem var i stærk vækst: husmændene. Generaliserende og forenklet kan man

sige, at husmændene rykker ind i de nicher, som den specialiserede gårdmand efterlader, for husmændene havde stadig brug for at supplere det sparsomme udkomme af en lille jordlod med udnyttelsen af andre energikilder. Vi skal helt frem til 20'erne og 30'erne i det 20. århundrede, før husmændene blev i stand til at leve af deres jordlod – og så varede det egentlig så kort.

Lad os belyse ændringerne i 1800-tallet med de tre tidligere eksempler fra skovegnene. I alle tre tilfælde har vi en udvikling fra bondenæring til husmandserhverv, selv om forløbene i detaljer er meget forskellige. I Sydsjælland blev bønderne udelukket fra skoven, men forstvæsenet søgte at videreføre den succesrige båndkæppeproduktion. Og de havde brug for erfarne husmænd til fremstilling af tøndebåndene. I Nordsjælland blev bønderne også udelukket fra den fredede skov og opgav kulsvieriet. Men dette blev i stedet i begrænset omfang videreført af husmænd som selvstændige kulsviere, bl.a. af dem, som blev bosat på det store Karlebo overdrev. I det tredje eksempel, Silkeborg-skovene, får vi en kraftig intensivering af træskomageriet. Gårdmændene er stadig med, men nu som arbejdsgivere, der råder over råmaterialet. De aktive træskomagere er alle enten husmænd eller træskokarle, ansat hos bønderne.

Lignende forløb vil kunne findes i de fleste andre former for "salgshusflid",

om end med store kronologiske variationer. Også i fiskeriet kan vi over tid konstatere en forskydning fra bondefiskere til husmandsfiskere, hvis vi tør bruge det udtryk. Her er forskellene mellem Øst- og Vestdanmark imidlertid meget store. Mod øst glider de fleste bønder ud af fiskeriet i løbet af 1500-tallet, mens de helårsbeboede fiskerlejer dukker op i samme tidsperiode. Ved den jyske vestkyst derimod fortsætter bondefiskeriet fra sæsonfiskelejerne op i 1800-tallet, men i slutningen af århundredet er næsten alle aktive fiskere husmænd. Og egentlige fiskerlejer på kysten får vi først i det 20. århundrede.

Jeg vil således hævde, at udviklingen fra bondenæring til husmandserhverv er en generel trend. Og mens bondenæringerne med rødder ned i middelalderen næppe kan kaldes protoindustrier, så passer den betegnelse bedre på husmandsfasen i 1800-tallet. Et godt eksempel herpå er træskomageriet i Silkeborg-skovene, som af Birte Stig Jørgensen blev karakteriseret

som "en slags ufuldkommen industri" (Jørgensen 1973: 5).

Efterskrift

Det meste af litteraturen om binæring på landet behandler enkelte erhvervsgrene. Her har jeg for en gangs skyld forsøgt at overskue hele feltet på tværs af geografiske og kronologiske skel. Jeg har søgt at indkredse nogle hovedlinjer i udviklingen og at give et foreløbigt bud på en syntese. Forhåbentlig kan dette være nyttigt, hvad enten mine slutninger findes plausible, eller de ægger til modsigelse.

Jeg vil imidlertid gerne betone, at den litteratur, der står til rådighed, er beskeden, og at feltet er alt for lidt opdyrket. Derfor skal denne artikel munde ud i en opfordring til nye studier på dette område, ikke mindst hvad angår de ældre faser i bondeøkonomiens historie. Der ligger et ganske omfattende kildemateriale i form af bl.a. lensregnskaberne og 1662-matriklen og venter på at blive udnyttet.

LITTERATUR

Begtrup, G. 1803: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Sjælland og Møn I-II*. Kbh.

Begtrup, G. 1808-12: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Nørrejylland I-III*. Kbh.

Bender, Susanne Krogh 1972: "Saltudvinding i Vendsyssel i sidste halvdel af 16. årh.", i: *Vendsyssel årbog*.

Bringéus, Nils-Arvid 1964: "Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning", i: *Kristianstads Läns Hushållningssällskap 1814-1864*. Kristianstad.

Buchwald, V. F. 1992: "Jernfremstilling i Danmark i middelalderen – lidt om bondeovne og kloder", i: *Årbøger for nord. Oldkyndighed og Historie*.

Bygholm, Henrik red. u. å.: *Skuder og skipper i Klitmøller. Blade af skudefartens historie*. Frederikshavn.

Baagøe, Jette 1987: "Skoven", i: P. Vestergaard (red.): *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

Christensen, Aksel E. 1943/1975: *Industriens Historie i Danmark I*. Kbh.

Clément, A. 1914: "Sort Salt", i: *Danske Studier*.

Dahlerup, Merete (udg.) 1993: *Skovklosterregnskaberne 1467-1481*. Kbh.

Damgaard, Ellen 1983: *Peder Lykke. En husmand på heden*. Kbh.

Debes, Lucas 1673/1963: *Færoernes Beskrivelse*. Kbh.

Egeberg, Edv. 1914: "Linaa Sogn i gamle Dage. Træk af Skovens Historie", i: *Aarbøger udg. af hist. Samf. for Aarhus Stift VII*.

Egeberg, Edv. 1923-24: *Silkeborg Slot I-III*. Kbh.

Frandsen, Søren og Erik A. Jarrum 1987: "Kulsvierbønderne i Gribskov", i: P. Vestergaard (red.): *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

Guldborg, Mette 1997: *Vareproduktion og handel i Vestjylland. Jydepotterne fra Varde-egnen ca. 1650-1850*, upubl. ph.d.-afhandling ved Århus Universitet.

Hansen, H. P. 1936: *Skovlouringer. Folkeminder fra Silkeborgs Vesteregn*. Danmarks Folke-minder 42. Kbh.

Hanssen, Börje 1952: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600 och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Ystad.

Hess, Carsten 1972: "Kridtstenshusene på Stevns", i: *Folk og Kultur*.

Hess, Carsten (red.) 1980 A: *Den ideologiske husflid*. Arv og Eje.

Hess, Carsten 1980 B: "Husflid og bierhverv før husflidsbevægelsen", i: *Den ideologiske husflid*. Arv og Eje.

Holm, Poul 1991: *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914*. Esbjerg.

Hoppe, Marie-Therese 1987: *Kulsvierne i Nordsjælland*, upubl. magisterafhandling i Europæisk Etnologi. Københavns Universitet.

Hoppe, Marie Therese 1991: "Hvem var kulsvierne? Om jagt i arkiverne på sort arbejde i 1600- og 1700-tallet", i: *Folk og Kultur*.

Hvidtfeldt, Johan 1935-36: "Skudehandelen i det 17. århundrede", i: *Jyske Samlinger* 5. rk. II.

Häberlin, C. 1934: *Die nordfriesische Salzsieder*. Föhrer Heimatbücher 18. Hamburg.

Jeppesen, Hans, & Anders Monrad Møller (red.) 1997: *Dansk søfarts historie I-III*. Kbh.

Jørgensen, Birte Stig 1973: "Træskomageriet på Silkeborgegnen i 1800-tallet", i: *Folk og Kultur*.

Kriedte, Peter, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm 1981: *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge.

Kriedte, Peter, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm 1986: "Proto-Industrialization on Test with the Guild of Historians", i: *Economy & Society* vol. 15.

Krogh-Jensen, G. 1968: *Den thylandske skude-fart*. Thisted.

Larsen, Svend 1953: "Slettens vævere", i: *Fynske Minder*.

Löfgren, Orvar 1976: "Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation", i: *Ethnologia Scandinavica*.

Matthiessen, Hugo 1939: *Den sorte Jyde*. Kbh.

Matthiessen, Hugo 1941: *Limfjorden. Fortøninger og Strejflys*. 2. udg. Kbh.

Mendels, Franklin 1972: "Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", i: *The Journal of Economic History* vol. XXXII.

Munk, Holger 1969: *Hasselskoven. En skov- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg rytterdistrikt 1718-1768*. Kbh.

Møller, Per Grau & Erland Porsmose 1997: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Skov- og Naturstyrelsen. Kbh.

Nielsen, Harald 1944: "Træskomageriet i Rye Sogn i 19. Aarhundrede", i: *Sprog og Kultur* 13.

Pedersen, S. P. 1953: "Folkeliv og Arbejde i Them Sogn omkring 1860", i: *Østjysk Hjemstavn*.

Petersen, Birte Skovholm 1987: "Kulsvidning 1763-1813", i: P. Vestergaard (red): *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

Poulsen, Bjørn 1988: *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg.

Poulsen, Bjørn 1990: *Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*. Odense.

Poulsen, Bjørn 1991: "Wirtschaftliche und rechtliche Aspekte des nordfriesischen Salzes im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit", i: Hoquet & Palme (ed.): *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*, Schwaz.

Poulsen, Bjørn 1998: "The Herring Fisheries of Helgoland, c 1330-1550", i: Holm & Starkey (red.): *North Atlantic Fisheries. Markets and Modernization*. Studia Atlantica 2. Esbjerg.

Poulsen, N. J. 1979: "Kalkbrænderne ved Mariager fjord. Omrids af jysk kalkbrænding i tiden mellem reformation og enevælde", i: *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. Kbh.

Rasmussen, A. Hjorth 1974: *Skudefart og limfjordshandel. En oversigt*. Esbjerg og Thisted.

Rasmussen, A. Hjorth 1972: "Erhvervsstruktur og fiskeri på den jyske vestkyst", i: *Bygd* 3. årg.

Rasmussen, Holger 1963: "Københavnsbønder", i: *Hist. Meddelelser om København*.

Rasmussen, Holger 1968: *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*. Kbh.

Rosander, Göran 1980: *Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform*. Stockholm.

Schoubye, Sigurd 1968: *Kniplingsindustrien på Tønderegnen*. Tønder.

Schythe, J. C. 1843: *Bidrag til Kundskab om*

de danske Provindsers nuværende Tilstand i økonomisk Henseende: Skanderborg Amt. Kbh.

Skjøtt-Olsen, Claus 1987 A: "Kulsvidning i 1500- og 1600-tallet", i: P. Vestergaard (red.): *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

Skjøtt-Olsen 1987 B: "Karlebo Overdrev – Kulsvidningen 1800-1880", i: P. Vestergaard (red.): *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

Stoklund, Bjarne 1959: "Bonde og fisker. Lidt om det senmiddelalderlige sildefiskeri og dets udøvere", i: *Handels- og søfartsmuseets årbog*.

Stoklund, Bjarne 1971: "Skindsko og træsko", i: *Nationalmuseets Arbejdsmark*.

Stoklund, Bjarne 1972: "Tømmerskuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelens historie i Danmark", i: *Handels- og søfartsmuseets årbog*.

Stoklund, Bjarne 1976: "Ecological Succession. Reflections on the Relations between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark", i: *Ethnologia Scandinavica*.

Stoklund, Bjarne 1980: *Huset og skoven. Et sjællandsk husmandshus og dets beboere gennem 300 år*. Højbjerg.

Stoklund, Bjarne 1987: "Båndkæppeskoven og Sydøstsjælland kulturhistorie", i: Dragsbo og Fabricius (red.): *Kulturbevaring og dagligliv*. Kbh.

Stoklund, Bjarne 1988: *Arbejde og kønsroller på Læsø ca. 1200-1900*. Læsø.

Stoklund, Bjarne 1991: "Fra center til periferi. Hovedlinjer i den nordatlantiske kulturudvikling fra middelalder til nyere tid", i: *Nordatlantiske foredrag*. Tórshavn.

Vellev, Jens 1993: *Saltproduktion på Læsø, i Danmark og i Europa*. Højbjerg.

Vestergaard P. (red.) 1987: *Kulsvierlandet*. Brønshøj.

NOTER

1. En egentlig kortlægning af binæringerne er aldrig foretaget. Ofte reproduceret er Hugo Matthiessens kortskitse af binæringerne i Jylland (Matthiessen 1939: 111). Mere detaljerede er to kort, udarbejdet af Carsten Hess til *Den ideologiske husflid* (Hess (red.)1983: 16-17) på grundlag af den ældste udgave af Trap Danmark. Kortlægningen omfatter kun "salgshusflid" og giver en situation i binæringernes slutfase ved midten af 1800-tallet.
2. Jeg lancerede de 4 "økotyper" i artiklen "Ecological Succession", 1976, som et første forsøg. De svarer nogenlunde til de "bygder", som Per Grau Møller og Erland Porsmose har søgt at kortlægge i *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, 1997. I stedet for slettebygd/skovbygd foretrækker de at tale om agerbygd/skovbygd. Førstnævnte begrebspar har imidlertid gammel hævd; disse betegnelser anvendes bl.a. af Arent Berntsen (1656), som begge parter refererer til. Til de 4 bygder har Grau Møller og Porsmose føjet en femte, kystbygden, som i nogen grad overlapper de andre. Også jeg nævnte i mit udkast i 1976 nødvendigheden af at definere en særlig kystbonde.
3. Samme formulering er brugt i 1540'erne i brev til bønderne i Halland, som vides at have sejlet med bl.a. kalksten (Bjørn Poulsen i *Den danske søfarts historie I*: 233).
4. Oversigten over sæsonfiskerierne og rekrutteringen til dem bygger på min bog *Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600*, som forventes udsendt af Landbohistorisk Selskab i 1999.
5. Den nyeste behandling af skudefarten er givet af Bjørn Poulsen, Ole Degn og Erik Gøbel i *Dansk søfarts historie* bd. I og II, Kbh. 1997.
6. Udviklingen i dansk søfart og fiskeri i det 16.-19. århundrede er behandlet i *Dansk søfarts historie I-III* (1997) samt af Poul Holm i *Kystfolk* (1991). De linjer, der her er trukket op, står dog helt for min egen regning.